

DÎROK

NAVÎN

1

2019 / 2020

AMADEKAR

Ev pirtûk ji aliyê:
Komîteya dîrokê ve
hatiye amadekirin.

LÊVEGER

- Komîteya Şopandinê
- Komîteya Fotoşopê
- Komîteya Redekyê

Ev pirtûk ji aliyê Saziya Minhacan ve, wek
pirtûka wanedayînê, ji bo dibistanan hatiye
pejirandin.

NAVEROK

DÎROK ÇI YE?	7
DÎROK ÇI YE Û ÇIMA EM FÊRÎ DÎROKÊ DIBIN?	8
RÊBAZÊN LÊKOLÎN Û DESTGIRTINA ZANISTA DÎROKÊ	12
DÎROKA CIVAKA XWEZAYÎ	17
DÎROKA GERDÛNÊ.....	18
CIVAKA XWEZAYÎ.....	21
PALEOLÎTÎK (SERDEMA KEVIRÎ YA KEVIN 7,000,000 - 20.000 B.Z)	23
MEZOLÎTÎK (SERDEMA KEVIRÎ YA NAVÎN 20.000 -12.000 SAL B.Z)	28
NEOLÎTÎK (SERDEMA KEVIRÊ NÛ 12.000 - 4.000 B.Z).....	30
LI MEZOPOTAMIYA ÇEND NAVENDÊN NEOLÎTÎKÊ.....	34
DÎROKA ÇÊBÛNA HOZ Û ÊLAN.....	40
DI CIVAKA XWEZAYÎ DE CIH Û GIRÎNGIYA MEZOPOTAMYAYÊ.....	41
ÇAND Û ZIMANÊN MEZOPOTAMIYAYÊ	43
ÇAND Û ZIMANÊ ARYENÎ	44
ÇAND Û ZIMANÊ SEMÎTÎKÎ	47
PERGALA ŞARISTANIYAN	51
ŞARISTANÎ Û ŞARISTANIYA NAVENDÎ	52
ŞARISTANIYA SUMERAN (4.000-2.000 B.Z)	55
DI DEMA SUMERAN DE ZAYENDPERESTIYA YEKEM.....	58
ŞARISTANIYA EKADAN (2.350-2.150 B.Z).....	61
ŞARISTANIYA BABILAN (2000-550 B.Z)	63
ŞARISTANIYA AŞÛRAN (2.000-612 B.Z).....	67
ŞARISTANIYA MISIRÊ	69
H.z. MÛSA	73
ŞARISTANIYA ÇÎNÊ.....	74
ŞARISTANIYA HINDISTANÊ	77
ŞARISTANIYÊN EMERÎKAYÊ.....	80
BERXWEDANA GELAN LI DIJÎ ŞARISTANIYA NAVENDÎ	83

HÛRÎ	85
ÎLAM Û GÛTÎ.....	88
LÛLÛ Û KASÎT	91
MÎTANÎ Û NAÎRÎ.....	94
URARTU Û HÎTÎT	98
DÎROKA MEDAN	103
KONFEDRASIYONA MEDAN	104
DIYAKO Û FIRORTÎŞ	107
KEYAKSER Û ASTIYAG	109
DEMA MED-PERS (550-330 B.Z)	113
ŞERÊN PERS Û GREKAN Û ENCAMÊN WAN	115
FERHENGOK.....	117

BEŞA YEKEM

DÎROK ÇI YE?

- * Dîrok çi ye?
- * Çima em fêrî dîrokê dibin?
- * Rêbazê lêkolîn û destgirtina zanista dîrokê.
- * Cureyên dîrokê.

WANE 1

DÎROK ÇI YE Û ÇIMA EM FÊRÎ DÎROKÊ DIBIN?

Dîrok:

Di dema borî de, di cihekî de, bûyerên ku diqewimin ji aliyê sedem û encamê ve lêkolîn dike.

Çîroka pêşketina mirovahî û gerdûnê vedibêje. Civaka mirovahiyê, li ku, çawa û kengî jiyaye, lêkolîn dike. Pira di navbera dema borî, niha û dema bê de saz dike.

Hizir û bîrên civakê û dewlemendiyên me, bi me dide nasîn. Zanista dîrokê, zanistekê ku rola rastiya civakê dide têgihandin. Ji bo nasîna hebûna xwe ya dîrokî, ji bo têgihandina roj û pêşeroja xwe, her wiha ji bo afirandina jiyana rast û azad, em fêrî dîrokê dibin.

Girîngiya cih û demê:

Bûyerên dîrokî, di dem û cihên diyar de rû dane. Erdnîgarî û mercên xwezayî yên ku civak di wan de jiyaye, pir girîng in. Awayê jiyane û pêşketinên wan, girêdayî rewşa wan a dîrokî ye. Di encama vê yekê de li cihên cuda, dîrok bi awayên cuda û xweser herikiye. Tiştêk bê dem û cih nabe.

Mînak:

Serdema Neolîtîkê 12.000 B.Z li Kurdistanê dest pê kiriye.

Di vê mînakê de du tişt girîng in:

1. 12.000 B.Z
2. Kurdistan

Ev têkiliya cih û demê ya bi hev re diyar dike; cih û dem bi hev ve girêdayî ne, ku ji hev werin veqetandin, tu wateya wan namîne.

Girîngiya peywendiyên sedem û encamê:

Di pêkhatina her bûyereke dîrokî de, bêguman sedemek an jî hinek sedem hene. Sedemên bûyerên dîrokî dibin du beş:

1. **Bûyeryên xwezayî:** Bûyerên ku bêyî xwesteka mirov pêk tî, weke volkan, erdhej û lehiyan.
2. **Bûyerên çêkirî:** Bûyerên ku bi destê mirov pêk tî weke avakirina gundan, şer û pevçûn.

Bi erênî an neyînî her bûyerek çêdibe, bi xwe re encamên cur bi cur tîne.

Mînak: Ji ber ku ax, av, parastin û kevneşopiya civaka xwezayî di nava hevsengiyê de, li Kurdistanê dihat jiyîn, Şoreşa Neolîtîkê pêş ket û di encamê de, di tevahiya formên jiyaniyê yên cîhanê de guhertin çêkir.

Girêdana zanista dîrokê bi zanistên din re:

Hemû şaxên zanistan ji hev sîdê digirin. Zanista dîrokê jî, yek ji van şaxên zanistê ye ku sîdê ji gelek zanistên din digire.

Zanistên ku bi zanista dîrokê re dibin alîkar, mirov dikare wan wiha rêz bike:

1. Arkeolojî (Şûnewarnasî)
2. Huner
3. Felsefe
4. Civaknasî
5. Antoropolojî (Mirovnasî)
6. Erdnîgarî
7. Fîlolojî (Zanista zimanan)
8. Etnografya (Nijadnasî)
9. Dîplomasî
10. Aborî
11. Kronolojî

PIRSÊN NIRXANDINÊ

1. Di ronîkirina dîrokê de xalên bingehîn, çi ne ?
2. Di dîrokê de girîngiya demê, çi ye?
3. Pênc zanistên ku dîrok jê sûdê werdigire, binivîse.
4. Bûyereke dîrokî bi cih, dem, sedem û encamê, lêkolîn bike.

WANE 2

RÊBAZÊN LÊKOLÎN Û DESTGIRTINA ZANISTA DÎROKÊ

Di lêkolînkirina dîrokê de, pêwîst e ku dîroknas hinek rêbazên zanistî bi kar bîne. Li gorî vê yekê jî qonaxên nivîsîna dîrokê ev in:

1. Peydakirina belgeyan:

Dîroknas li gorî qada pisporiyê, dema ku di derbarê bûyereke dîrokî de lêgerînê dike, neçar e tevahî jêderên ji bo mijara ku lêkolîn dike, li gel hev kom bike. Ev jêder dibin du beşên bingehîn:

A- Jêderên pileya yekem:

Tevahî kaviil û avahiyên ji demên derbasbûyî mane, tevahî kel û pelên nîrxê wan yê şûnwarî hebe yan jî tunebe, alav, çek û nivîsên kevin, salname û tevahî belgeyên nivîskî (nivîsên arşîvan, tapo û lènûskên tomarkirinê), dirav, madalyon û muhr jêderên dîrokî yên pileya yekem in.

B- Jêderên pileya duyem:

Nivîsên dîrokî yên ku di demên borî de hatine nivîsîn, “pirtûkên dîrokî” ne. Dema pêwîst be ji deskeftiyên felsefî, wêjeyî, dadî û erdnîgarî jî, sûd tê girtin. Wekî din, helbestên dîrokî, çîrok, efsane û destaneyên koka wan diyar an jî ne diyar, bi devokî heya roja me hatine û nehatine jibîrkirin jî, sûd tê girtin. Ji van re jî “jêderên devokî” tê gotin. Pirtûkên dîrokî yên destpêkê, ji sedsala 5'an B.Z û pê de hatine nivîsîn.

2. Dahûrandin, rexnekirin û encam:

Di vê qonaxê de, di navbera jêderên cur bi cur ên hatine komkirin de, bi armanca pêkanîna sentezeke nû, zanist ji hev tên cudakirin, rexne pêş dikevin û çare tê pêşinyarkirin.

Cureyên Dîrokê

1. Dîroka çîrokî (mîtolojî):

Vegotinên dîrokê yên bi awayê efsaneyî ne. Dema ku tê gotin dibe ku tiştên ji derveyî hêza mirov û ne pêkan tê de hebin, lê ew bixwe di bingehê xwe de, rastiyên civakî vedibêjin. Dibe ku ev rêbaz beriya dîroka nivîskî hebe lê di dema Sumeran de nêzî salên 3,500 B.Z bi awayekî nivîskî li ser tabloyan hatiye nivsîn.

Girgamêş

2. Dîroka Kronolojîk:

Ev curenivîsa dîrokî, weke "salnameyên qiralan" ya Rojhilata Navîn a kevin e. Di vê cureyê de bûyerên her salekê, bêyî ku di navbera wan de peywendiyek bê sazkin, li pey hev hatine rêzkin.

3. Dîroka Lêkolîneriyê:

Bingehê zayîna dîroknasiya nûjen pêk aniye. Ji sedsala 19'an û pê de, weke zanistekê hat pejirandin. Dîrok jî weke şaxekî zanistê, bi rêbaz û zagonên lêgerîn û pêşxistinê ve hat girêdan.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

1. Şêweyên dîroka nivîskî, çi ne?
2. Kê bi awayê çîrokî, dîrok nivîsiye? Diyar bike.
3. Di peydakirina belgeyên dîrokî de, jêderên pileya yekem zelal bike.

BEŞA DUYEM

DÎROKA CIVAKA

XWEZAYÎ

- Dîroka Gerdûnê.
- Civaka Xwezayî.
- Serdema Kevirî Ya Kevin.
- Serdema Kevirî Ya Navîn.
- Serdema Kevirî Ya Nû.
- Çend Navendên Neolîtîkê Li Mezopotamiyayê.
- Dîroka Çêbûna Hoz û Êlan.
- Cih û Girîngiya Mezopotamiyayê.

WANE 1

DÎROKA GERDÛNÊ

Li gorî lêkolînên dawî zanyar texmîn dikin ku temenê gerdûnê nêzî 14 milyar sal e û temenê erdê digihêje 5-6 milyar sal. Beramberî vê, dema mirov li dîroka jiyana mirovahiyê dinêre, gerdûna ew qasî kevin, mirov dikare bibêje nû ji dayîk bûye. Gerdûn her tim di guherîn û veguherînê de ye. Di gerdûnê de gelek zindî çêbûne. Hinek ji van tune bûne û hinek jî hîna hebûna xwe didomînin. Mirov jî, yek ji van cureyên zindiyan e ku tê gotin beriya 7 milyon sal li ser rûyê erdê hatiye dîtin.

Hemû zindî, di nava hevsengî û hevpariyê de hebûna xwe domandine. Her ku dem derbas bûye, dewlemendiyên cur bi cur ava bûne. Zindîbûn ji yek şaneyê derbasî milyonên şaneyan bûye.

Di gerdûnê de her tişt zindî ye û li gorî xweseriya xwe, zindîbûna xwe diparêze. Ji bo parastina xwezaya xwe, hemû êş û zehmetiyên serdeman, jiyane.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

1. Bersiva rast hilbijêre:

a) Tê texmînkirin temanê Gerdûnê:

- 5 milyar sal e
- 10 milyar sal e
- 14 milyar sal e

b) Temenê Erdê vedigere beriya:

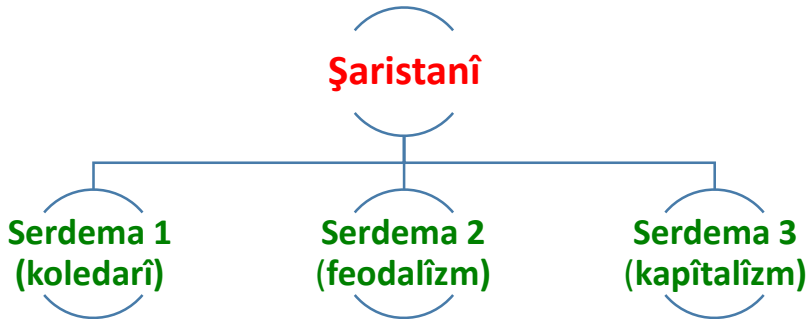
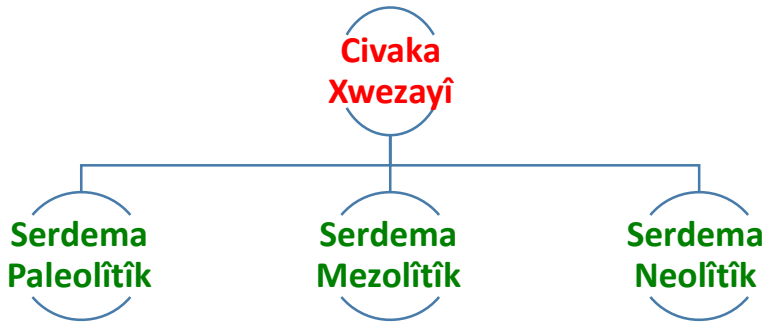
- 5-6 milyar sal e
- 8-9 milyar sal e
- 9-10 milyar sal e

c) Hatina mirovan a li ser rûyê Erdê:

- 7 milyar sal e
- 7 milyon sal e
- 9 milyon sal e

2. Zindî, li hemberî zehmetiyan fêrî kîjan çandê bûne?

DÎROKA CIVAKBÛNÊ

WANE 2

CIVAKA XWEZAYÎ

Ji beriya 7 milyon sal ve dest pê kiriye û heya 4,000 B.Z domandiye. Di vê demê de, civakê bi rengê klan û hozan xwe birêxistin kiriye û bi rêbazekî demokratîk û komînal jiyana xwe domandiye.

Dîmenek ji civaka xwezayî

Di lêkolînkirina dîrokê de dîroknasan rêbazên cur bi cur pêş xistine. Her dîroknasekî li gorî nêrîna xwe dîrok pênase kiriye. Hin dîroknasan li gorî amûr û berhemên ku civakê çêdikirin, dîrok dabeş kirine. Li gorî vê jî nav li serdemên dîrokê kirine. Ev navlêkirin wateya jiyana wê serdemê ji her aliyan ve zelal nake, lê ji bo hêsaniya têgihîştina wê serdemê, nav lê kirine. Li gorî vê civaka xwezayî li ser sê serdeman hatiye dabeşkirin:

1. Serdema Paleolîtîk (Serdema Kevirî ya Kevin)
2. Serdema Mezolîtîk (Serdema Kevirî ya Navîn)
3. Serdema Neolîtîk (Serdema Kevirî ya Nû)

PIRSÊN NIRXANDINÊ

- 1- Di civaka xwezayî de mirov bi çi rengê xwe bi rêxistin kiribû?
- 2- Çima dîroknesan nav li serdemên dîrokê kirine ?

WANE 3

PALEOLÎTÎK (SERDEMA KEVIRÎ YA KEVIN 7,000,000 - 20.000 B.Z)

Dahûrandina Peyvê:

Paleolîtîk peyveke latînî ye.

Paleo: Tê wateya "kevin".

Lît: Tê wateya "kevir".

Îk: Qertafa ravekê ye.

Ev bi hev re tê wateya **serdema kevirî ya kevin**.

Awayê jiyana mirovan:

Di vê demê de mirov bi awayê klan (ji 20-50 kesî) jiyaye. Fosîl diyar dikin ku ew di şkeft, giravên nava deryayan û holikên li ser stûnên daran hatine çêkirin de, diman. Alav û amûrên ku ji kevir, hestî û daran dihatin çêkirin, bermahiyên herî girîng ên wê pêvajoyê ne. Mewda û malbata taybet hîn çênebûbûn, ji ber ku klan bi xwe malbat e. Li gorî nêrînên hevbeş wan şînatî, fêkî û hêk kom dikirin û ji binê erdê kokên şînatîyan derdixistin. Her

wiha nêçîra lawirên kovî û firindeyan dikirin û masî û marmarîşok digirtin. Her wiha, cil û bergên xwe ji postên lawiran û pelên daran çêdikirin.

Di klanê de bi awayekî xwezayî û wekhev bi hev re dijiyan. Her kes li gorî karîna xwe xwedî rolek bû û hev temam dikirin. Hemû bi hev re wate didan jiyanê. Ji bo wê jî jiyanê wan jiyanêke komînal û demokratîk bû.

Mînak: Kesên temenmezin, zana û xwedî serpêhatî di nava civakê de, xwedî roleke mezin bûn. Jin di aliyê aborî û komkirina şînatîyan de, ji bo berdewamkirina nîfşên mirovahiyê û ji bo parastina jîngehê roleke jiyanî dilîst. Zarok nîfşên mirovahiyê yê pêşerojê bûn, ciwan û zilam ji bo parastin û nêçîrvaniyê xwedî rolekê bûn.

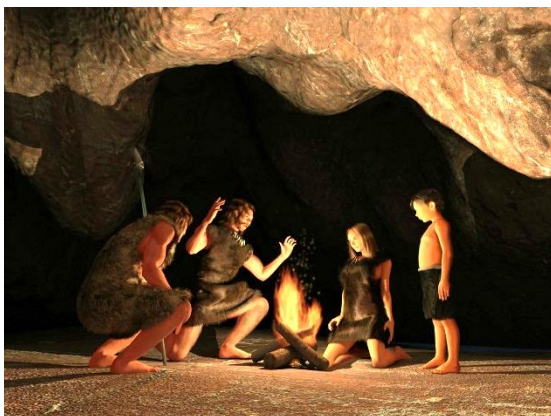
Alavên kevirî yê serdema Paleolîtîk

Ev karbeşî bi awayekî xwezayî di nava civakê de belav bûye. Di heman demê de ev karbeşî jiyanê klanê temam dike. Di jiyanê de heke yek ji van bi rola xwe ranebe, wê di jiyanê civakê de lewazî û astengî derkevin. Lewra di nava civakê de her kes xwedî rol û nirx e.

Endamên klanê, li derveyî klana xwe nikarin bijîn. Rêgezên klanê ew bûn ku, her kes ji bo yekî û yek ji bo her kesî bû.

Negengaz e ku endamên klanan ji hev bên veqetandin. Di navbera endamên klanê de cudahî tune; kes xwe di ser kesê din re nabîne. Yên ku dikarin nêçîrvanî, lawirvanî û komkirina şînatîyan bikin, bi hev re parve dikirin. Ev berhevkerin hemû ji bo jiyana klanê bû.

Mirov ji bo jiyana xwe agir bi kar aniye. Mirovên destpêkê bi bihevexistina du kevîran an jî bi firmandina du qetên daran, agir bi dest xistine. Bikaranîna agir û amûran, pêşketineke mezin di ramanên mirovan de çêkiriye.

Ziman:

Mirovên destpêkê bi nîşan û qîran zimanê jest û mîmîk (tevgerên rû, dest û mil û hwd) ji hev fêhm dikirin.

Bi demê re zimanê mirov jî her diçe pêş dikeve û mirov ji zimanê nîşaneyan derbasî zimanê sembolan ango zimanê ku niha em pê diaxivin dibe. Ev pêşketin di dîrokê de weke **Şoreşa Ziman** tê binavkirin.

Bawerî:

Di vê serdemê de mirov her tiştî weke xwe zindî dibîne; bi wan re di nava hevkarîyê de ye û rêzdariyeke mezin nîşan dide. Klan bi totemên xwe baweriya xwe li pêş dixin. Totem, wekî nasnameya van klanan e.

Şkefta Şanîdarê:

Li Başûrê Kurdistanê di navbera bajarê Rewandoz û Diyanayê de, li kêleka Ava Zapa Mezin cih digire. Ji Serdema Paleolîtîk heya Neolîtîkê ji bo klan û civakê bûye cihê xweparastin û cîwarbûnê. Li gorî lêkolînan bermahiyên Şanîdarê digihêjin 65 hezar sal B.Z.

Şkefta Şanîdarê

Fosîlên mirovan ên ku di şkeftê de hatine dîtin diyar dikin ku jiyana wê demê jiyaneke hevbeş bû, ji ber ku mirovekî pûç tê de hatiye dîtin. Ev jî nîşaneyê xwedîlihevderketinê ye û ya nîrxên civakî ye.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

1. Mirovên destpêkê, çawa xwe tîmar dikirin?
2. Klanê, Şîrove bike.
3. Têkiliya mirov a bi civakê re, rave bike ?
4. Hevokên rast bi(√)û yên şaş bi (X) nîşan bike:
 - Civaka Xwezayî berî 7 milyon sal dest pê kiriye
 - Şkefta Şanîdarê li Bakurê Kurdistanê ye.
 - Mirov, hebûneke aborî ye.
 - Karbeşî bi awayekî xwezayî di nava civakê de çêbûye.

WANE 4

MEZOLÎTÎK (SERDEMA KEVIRÎ YA NAVÎN 20.000 -12.000 SAL B.Z)

Dahûrandina peyvê:

Mezolîtîk: Peyveke latînî ye.

Mezo: Tê wateya navîn.

Lît: Tê wateya kevir.

Îk: Qertafa ravekê ye.

Ev bi hev re tê wateya **serdema kevirî ya navîn**.

Ev serdem weke serdema qeşaya dawî jî tê nasîn.

Alavên kevirî yê serdema Mezolîtîkê

Mirov dikare serdema Mezolîtîkê weke pira derbasbûna di navbera Paleolîtîk û Neolîtîkê de bi nav bike. Her ku zanabûn pêş ketiye û pêwîstiyên jiyanê zêdetir bûne, di çêkirina amûran de jî pêşketin çêbûye, ji ber vê jî di vê serdemê de gelek amûr û alavên nû hatine vedîtin.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

- 1- Mezolîtîk (Serdema kevirî ya Navîn) çend hezar sal dewam kiriye?
- 2- Peyva Mezolîtîk tê çi wateyê?
- 3- Mezolîtîk çawa tê nasîn?

WANE 5

NEOLÎTÎK (SERDEMA KEVIRÊ NÛ 12.000 - 4.000 B.Z)

Dahûrandina peyvê:

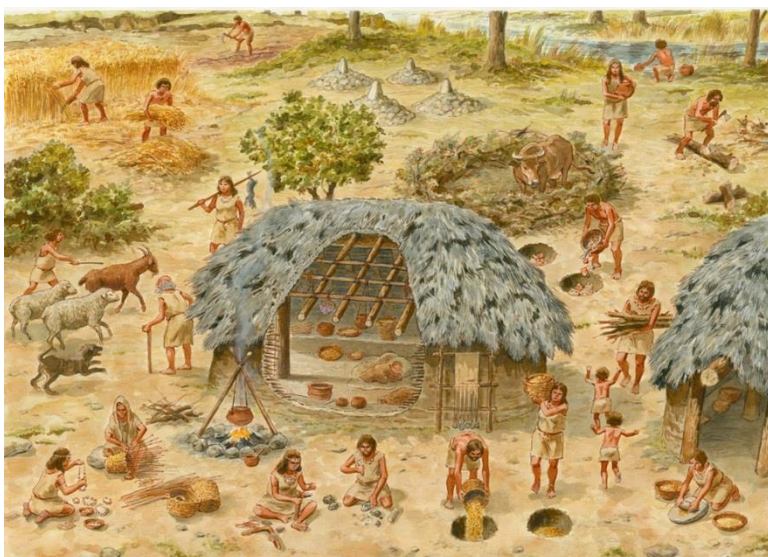
Neolîtîk peyveke latînî ye.

Neo: Tê wateya "nû".

Lît: Tê wateya "kevir".

Îk: Qertafa ravekê ye.

Ev bi hev re tê wateya **serdema kevirî ya nû**.

Hemû dîroknas, arkeolog û zanyar hemhizr in ku **Şoreşa Neolîtîkê** li Kurdistanê pêş ketiye. Di dîrokê de, ev herêm bi navê **Mezopotamya jorîn** tê binavkirin.

Şoreşa Neolîtîkê li ser sê bingehan ava bûye:

1. Çandinî
2. Avakirina gundan
3. Kedîkirina lawiran

1- Çandinî:

Li cîhanê, cara yekem çandinî li Kurdistanê pêş ketiye. Mirovan despêkê genim, ceh û nîsk çandine. Her sê

berhem jî nêzî 10,000 sal B.Z li Rihayê (Bakurê Kurdistanê) hatine çandin.

2- Avakirina gundan:

Di cîhanê de gundên herî kevin ên ku arkeologan vedîtine li Amed – Erxenî – çayonû (Bakurê Kurdistanê) ne. Nêzî 11,000 sal B.Z hatine avakirin.

3- Kedîkirina lawiran:

Li gorî lêkolînan kedîkirina lawiran, despêkê li Kurdistan û xeta Filîstînê (Kenan) pêş ketiye. Nêzî 11,000 B.Z bizin, mih, çêlek û kûçik di demên cuda de hatine kedîkirin.

Bandor û encama Şoreşa Neolîtîkê li ser mirovahiyê:

Şoreşa Neolîtîkê di dîroka mirovahiyê de şoreşa herî mezin û ya yekem e . Her sê bingegehên Şoreşa Neolîtîkê guhertin û bandorên pir mezin di jiyana mirovan de çêkirin.

Bi avakirina gundan re mirovan xwe parastin û derbasî jiyana niştecihbûnê bûn. Bi çandiniyê re mirov ji jiyana rojane xelas dibe û nema şînatîyan kom dike.

Bi kedîkirina lawiran re mirovan pêdiviyên xwe yê jiyana weke şîr, goşt, post û hiriya lawiran bi dest xistin.

Ev yek jî dibe sedema ku temenê mirovan dirêj bibe, hejmara wan zêde bibe, di aliyê ramanî û teknîkî de mirov xwe pêş bixe.

HALETA COT

CER

TEŞÎ

DESTAR

ŞERBIK

PIRSÊN NIRXANDINÊ

1. Serdema Neolîtîkê li ser çi bingehan ava bûye?
2. Bandora Şoreşa Neolîtîkê li ser mirovahiyê, çi ye ?
3. Hevokên rast bi (✓) û yên şaş bi (X) nîşan bike:
 - Serdema Neolîtîkê 8.000 sal domandiye. ()
 - Gotina Neo, tê wateya kevirê nû. ()
 - Şoreşa Neolîtîkê li Kurdistanê pêş ketiye. ()

WANE 6

LI MEZOPOTAMIYA ÇEND NAVENDÊN NEOLÎTÎKÊ

Perestgeha Xirabreşkê:

Li Bakurê Kurdistanê nêzî gundê Xirabreşkê yê ku 15 km, bakurê bajarê Rihayê cih digire. Di destpêka Serdema Neolîtîkê de weke perestgeh hatiye bikaranîn. Li gorî lêkolînan bermahiyên Xirabreşkê digihêjin 12000 B.Z. Di dîrokê de Xirabreşk weke perestgeha yekem hatiye dîtin.

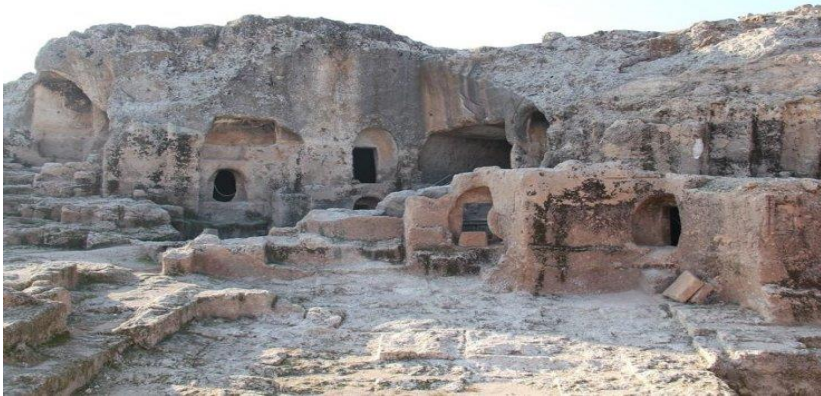
Perestgeha Xirabreşkê

Gundê Çemê Koteber:

Li Bakurê Kurdistanê, 7 km dûrî navçeya Erxaniyê ya bajarê Amedê li kêleka Çemê Dicleyê cih digire. Di destpêka Serdema Neolîtîkê de bûye navendeke cîwarbûnê. Li gorî lêkolînan bermehiyên Çemê Koteber digihêjin 11,000 B.Z. Endezyariya avabûna gund balkêş e.

Li vê derê mirovahî ji nêçîrvanî û komkirinê derbasî çandinî, kedîkirina lawiran û şivantiyê bûye. Di serî de mih, bizin û hinek lawir hatine kedîkirin û diyar bûye ku hinek berhemên çandiniyê yên weke genim û ceh hatine çandin. Libên genim ên di kolanên şûnwariyê de hatine bidestxistin, diyar dikin ku di 8.500 B.Z de hatine çandin.

Malên di keviran de hatine çêkirin, hene. Hinek malên du qat jî hene. Her wiha, peykerokên bi kîlê hatine çêkirin, diyar dikin ku li vê derê gelek pêşketinên hunerî çêbûne.

Gundê Koteberê

Gundê Çemê Xalan:

Li bakurê Kurdistanê, li bakurê bajarê Êlihê li ber ava Dicleyê cih digire.

Di destpêka Serdema Neolîtîkê de navendeke sereke ya cîwarbûnê ye. Li gorî lêkolînan bermahiyên Çemê Xalan digihêjin 11,000 B.Z. Navenda ku herî zêde di çêkirina firaxên seramîk ên biwêne de balkêş e.

Gundê Xalan

Gundê Newala Çorê:

Li bakurê Kurdistanê, li rojavayê navçeya Hilwanê a bajarê Rihayê li ber Çemê Qentarê ku diherike ser Çemê Feratê cih digire. Di destpêka Serdema Neolîtîkê de, navendeke hilberîner a zeviyên çandiniyê ye. Di avahîsaziya xwe de dişibe Çemê Koteberê. Li vê derê çandinî pêk hatiye, lawir hatine kedîkirin û diyar bûye ku li vê derê genim, nîsk û bezelye hatine çandin. Tiştên li

Newala Çorê

Newala Çorê hatine dîtin, diyar dikin ku li vê derê cîwarbûn pêk hatiye. Avahî, bi blokên ji kevir, herî û di nava sazûmaniyekê de hatine çêkirin. Tiştên li vê derê hatine dîtin, vedigerin 10.000 B.Z.

Di erdkolanan de hinek tiştên ji sifir ên ku vedigerin 7.500 B.Z hatine çêkirin, hene. Dîtina morîkên ji sifir ên hatine siqakirin, diyar dike ku mirovên li vê derê pir ne li pêş be jî, lê ji kanzayê baş fêhm kirine. Bi çêkirina bendavan, ev berhem di bin avê de mane.

Gundê Erîhayê:

Li xaka Kenan (Filistîn) nêzî Çemê Urdinê , bakurê Deryaya Mirî cih digre. Di Serdema Neolîtîkê de navendeke sereke ya çanda Samîtîkan bû. Li gorî lêkolînan berhemên Erîhayê dighêjin 9000 B.Z.

Bermahiyên Erîhayê

Gundê Çermoyê:

Li başûrê Kurdistanê 35 km li rojhilatê bajarê Kerkukê ye. Di Serdema Neolîtîkê de, bûye navendeke sereke ya çandiniyê. Li gorî lêkolînan bermehiyên gundê Çermoyê digihêjin 7,000 B.Z.

Bermahiyên Çermoyê

PIRSÊN NIRXANDINÊ

- 1- Di kolanên ku li derdora Çemê Koteberê hatine kirin de, çi hatiye dîtin?
- 2- Gelo jiyan li Çemê Koteberê çawa bû? Şîrove bike.
- 3- Dîtina tiştên ji sifirê di Newala Çorê de, tê çi wateyê?
- 4- Tu ji Xerabreşê, fêrî çi bûyî?
- 5- Bersiva rast hilbijêre.

A- Xerabreş, li nêzî:

- a. Amedê ye
- b. Çemê Koteberê ye
- c. Rihayê ye

B- Dîroka Erîhayê vedigere:

- a. 8,000 B.Z
- b. 9,000 B.Z
- c. 10,000 B.Z

WANE 7

DÎROKA ÇÊBÛNA HOZ Û ÊLAN

Klan û malbat ji bo çarekirina pirsgirêkên hilberîn û ewlekariyê têrê nakin, pêwîst dîtine ku hozan ava bikin.

Hoz: Ew kakilên civakê ne. Ne tenê li ser girêdana xwînê hatine avakirin, lê belê ji bo parastin û hilberînê jî pêwîstiyê neçarî bû. Hoz xwe dispêre zimanekî hevbeş, her wiha nîvkoçer û nîvniştecih in. Perestgeha wan a hevbeş heye û ji bo miriyên xwe, goristan çêkirine. Pergala hozan piştî klanên pergala civakî ya herî bibandor û demdirêj e.

Êl: Weke cureya fedrasyoneke komcivakên hozan e, hebûnên xwe, di rêjeya mezin de, li dijî êrîşên şaristaniyên koledar, parastine. Ji bo tune nebin, rêxistina êlê afirandine. Lê piştî ku pergala desthilatdar li pêş ketine, ev formên civakî hinekî ji rastiya xwe dûr ketin û desthilatdaran ji bo berjewendiyên xwe bi kar anîn.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

- 1- Hoz, çi ye?
- 2- Êl çawa û bi çi armancê çêbûye?

WANE 8

DI CIVAKA XWEZAYÎ DE CIH Û GIRÎNGIYA MEZOPOTAMYAYÊ

Mezopotamya herêma ku di navber û derdora çemên Dicle û Feratê de ye. Ji başûrê Torosê dest pê dike, heya Kendava Besrayê dirêj dibe. Ji aliyê din ve, ji Biyabana Erebistanê, heya Çiyayê Zagrosê dirêj dibe.

Mezopotamya, yekemîn cih û warê mirovan e. Ji ber rewşa xwe ya xwezayî û kêrhatî (destdayî), di aliyê avhewa, erd, çem û peydabûna lawir û şînatîyan de dewlemend e, lewra komên mirovan ên destpêkê li ser vê xakê bi cih bûne.

Li ser xaka Mezopotamyaya biberhem, gundên destpêkê hatine avakirin, amûrên destpêkê hatine çêkirin û çandîniya destpêkê hatiye kirin.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

1. Mezopotamiyayê, navê xwe ji ku girtiye?
2. Girîngiya Mezopotamiyayê ji bo mirovahiyê, diyar bike.

BEŞA SÊYEM

ÇAND Û ZIMANÊN MEZOPOTAMIYAYÊ

- Çand û Zimanê Aryenan
- Çanda Til Helefê
- Çand û Zimanê Semîtîkan
- Çanda Elubeydê

WANE 1

ÇAND Û ZIMANÊ ARYENÎ

Wateya peyva "ARYEN" kesên xwedî zevî û erd in. Di kurdî de "ARÎ" di wateya ax, cih û zeviyê de tê bikaranîn.

Aryenan destpêkê Hîlala Zêrîn ji çandinî û cotkariyê re vekirine. Bi vî awayî zimanekî berfireh "koma zimanê Aryen" derket holê. Di sazkirina hilberînên xwe de, binavkirin û biwatekirin pêş ketiye. Hilberînên bingehîn dîzik, cer, kêr amûrên çandiniyê û gelek hilberîn hatine binavkirin. Ev gotinên devokî, li ser pêşketina ziman hatine zanîn. Hinek gotinên ku çavkaniyên xwe ji wê demê digirin, ev in: Geo, war, ax, zevî, jin, roj, bira, mûr, sal, neo, ga, giran, meş, guda û hwd. Di heman demê de rêveberiya dayikê di çanda Aryenî de serwer bû.

Çanda Aryenî ya li Mezopotamyayê pêş ketiye, weke pêlên deryayê li hemû aliyê cîhanê belav bûye.

ÇANDA TIL HELEFÊ (6000-4000 B.Z)

Tilhelef li Rojavayê Kurdistanê 3 km rojavayê bajarê Serê Kaniyê ye û li ber ava Xabûrê cih digire. Di Serdema Neolîtîkê de navendeke sereke ya çanda Arî bû. Li gorî lêkolînan bermahiyên Tilhelefê yên destpêkê digihêjin 9,000 B.Z.

Di heman demê de weke pêvajoya sazîbûyîne jî tê binavkirin. Lûtkeya çanda Neolîtîkê ye û bi piranî bi çandiniyê re mijûl bûye. Gelek amûrên ku şaristaniyê ava kirine, ji aliyê vê çandê ve hatine afirandin. Weke : dîzik û xilik , bivir û haleta cot û fêrî ristina hiryê, raçandin, hêrandin û hwd bûne. Ev çand, piştê li gelek cihan hatiye belavkirin. Hin cihên ku ev çand lê belav bûye, ev in: bakurê Efrîqya, Misir, Îran, Hindistan, Çîn û Ewrûpayê.

Berhemên Til Helefê

PIRSÊN NIRXANDINÊ

- 1- Çanda Aryenan çandekê çawa ye? Şîrove bike.
- 2- Çanda Aryenan a li Mezopotamyayê pêş ketiye, li ku dera cîhanê belav bûye?
- 3- Çend amûrên ku li Til Helefê hatine afrandin, binivîse?
- 4- Li gorî te, çanda Til Helefê kê ava kiriye ?

WANE 2

ÇAND Û ZIMANÊ SEMÎTÎKÎ

Çanda Semîtîkî di cewherê xwe de çanda şivantî û hozîtîyê ye. Dema Şoreşa Çandiniyê li bakurê Mezopotamyayê pêş dikeve, li başûrê Mezopotamyayê jî çanda Semîtîkî peyda dibe. Çanda Semîtîkî ji Biyabana Mezin heya rojhilatê Erebestanê û heya bakurê biyabanê belav bûye. Di nava çanda Semîtîkî de bingeha olên yekxwedayî tê avakirin. Çanda Semîtîkî li başûrê Mezopotamyayê jî çanda bakurê Mezopotamiyayê bandor dibe.

ÇANDA ELUBEYD

Di salên 5,700 ê B.Z de li Mezopotamyaya jêrîn (li derdora bajarê Erîdu) çanda Elubeyd dest pê dike, ji çanda Tilhelefê bandor dibe û sêdê digire. Bi çanda Elubeyd re baviksalarî li pêş dikeve. Pergala zayendî, bi vê çandê dest pê dike, ew jî Pergala dijberî çanda dayîkê ye. Hîmên bajar û bajarokan di vê çandê de tîn dayîn, di heman demê de koletiya mirovan di rêya bikaranîna wan di kolandina coyên avê de, dest pê dike.

Ev çand bi çanda jorîn a Mezopotamyaya Aryenî û Tilhelefê re dikeve nava pevçûneke mezin. Bandora xwe li çanda Tilhelefê dike û mêtîngehên xwe li wir ava dike. Bermahiyên van mêtîngehan heya niha li bajarê Meletî û Elezîzê hene. Pergala xanedaniyê pêş dikeve. Di nava vê pergalê de bi rêya xwîne malbatên mezin, ango xanedanî tîn avakirin. Di çanda beriya wê de xanedanî tune bû.

Berhemên Tilubeydê

Di dîrokê de mêtîngeriya destpêkê:

Mêtîngerî, dagirkirina herêmeke an jî welatekî din e. Çand ziman û aboriya xwe bi rêya van mêtîngehan disepînin, hem jî ji wir van berheman digirin.

Mêtîngehên Sumeran ên ku li Mezopotamyaya jorîn bi cih bûn, çand û zimanê wan girtin û derbasî Mezopotamyaya jêrîn kirin.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

- 1- Çanda Semîtîkî bîngeha xwe ji çi girtiye?
- 2- Bi çi awayî koletiya mirovan di çanda Elubeydê de dest pê kiriye?
- 3- Mêtîngerî, çi ye?

BEŞA ÇAREM

PERGALA ŞARISTANIYAN

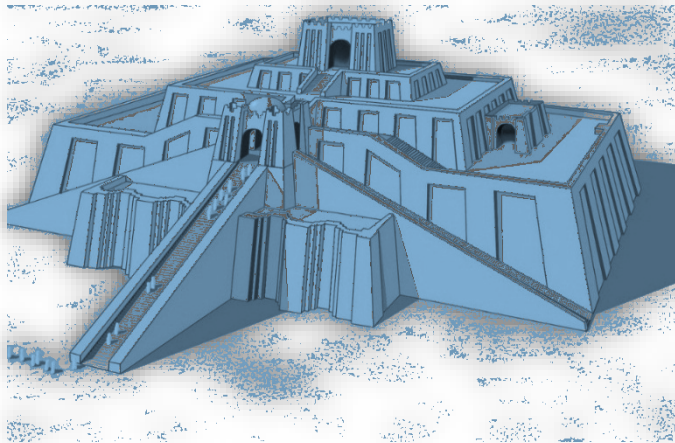
- Şaristanî û şaristaniya navendî
- Şaristaniya Sumeran
- Zayendperestiya yekem
- Şaristaniya Ekadan
- Şaristaniya Babilan
- Şaristaniya Aşuran
- Şaristaniya Misrê
- Hz. Mûsa
- Şaristaniya Çînê.
- Şaristaniya Hindistanê.
- Şaristaniyên Emerîkayê

WANE 1

ŞARISTANÎ Û ŞARISTANIYA NAVENDÎ

Şaristanî di wateya giştî de; çînûn, bajarbûn û dewletbûn e. Şaristaniya herî kevin li peravên Dicle û Feratê, bakurê kendava Besrayê ava bûye, navê wê şaristaniyê Sumer e. Bajarvaniya mezin li Mezopotamiyaya jêrîn dest pê dike. Yekemîn bajarê mezin bajarê Ûrûkê ye, vedigere 3.500 B.Z û li Mezopotamiyaya jêrîn ji aliyê Sumeran ve hatiye avakirin. Piştî bajarê Ûrûkê bajarên weke Ûr, Kîş, Erîdû, Nîpûr û Lagaşê ava dikin . Sumerî di van bajaran de bi rêya rahiban perestgehên bi navê zîgûrat ava dikin. Di hundirê van zîgûratan de çînîtiyê çêdikin û bi vî awayî civakê parçe dikin û çînen seredest û bindest çêdibin. Ev zîgûrat sê qat bûn: Qata herî jor a xweda û rahîban bû, qata navîn a leşker û bazirganan bû û qata jêr jî cihê koleyan bû. Ev bajarên Sumeran bi demê re dibin dewlet. Di destpêkê de ev dewlet, rahiban ew xistin bin kontrola xwe, piştê xanedanan desthilatdariya xwe li ser wan meşandine û xwe weke qiral û xweda didan diyarkirin. Piştê Ekad van xanedanan dagir dikin û di bin yek desthiladariyê de wan kom dikin û şaristaniya navendî dest pê dike.

Zîgûrat

Berxwedana şaristaniya demokratîk li himber şaristaniya navendî:

Dîrok bi renekî xwezayî her û her diherike. Kaniya dîrokê bi hezarên salan mîna çemekî herikî bê sekin û bê tebat mirovahî av daye. Bendava ku li himber çemê dîrokê derketiye û bûye asteng bendava şaristaniya navendî ye, lê her dem dîroka civakê û çemê şaristaniya demokratîk rêya xwe dîtiye û berxwedana xwe domandiye. Ev bû nêzî 5000 sal têkoşîna şaristaniya demokratîk li himber şaristaniya navendî berdewam e û bi gelek rêbazan pêk hatiye:

1. Berxwedana jinê.
2. Berxwedana bawerî û pêximberan.
3. Berxwedana koleyan.
4. Berxwedana gel, hoz û êlan.

Ev berxwedan ji bo ku herikîna çemê dîrokê vegere rewşa xwe ya normal, çêbûn.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

1. Şaristanî çi ye?
2. Çemê şaristaniya demokratîk li himber çi têkoşîn kiriye ?
3. Bersiva rast nîşan bike:
 - Şaristaniya navendî ya herî kevin, şaristaniya:
 - a. Ekad e
 - b. Babil e
 - c. Sumer e
 - Qata yekem ji zîgûratan a:
 - a. Koleyana bû
 - b. Rahîban bû
 - c. Xweda bû

WANE 2

ŞARISTANIYA SUMERAN (4.000-2.000 B.Z)

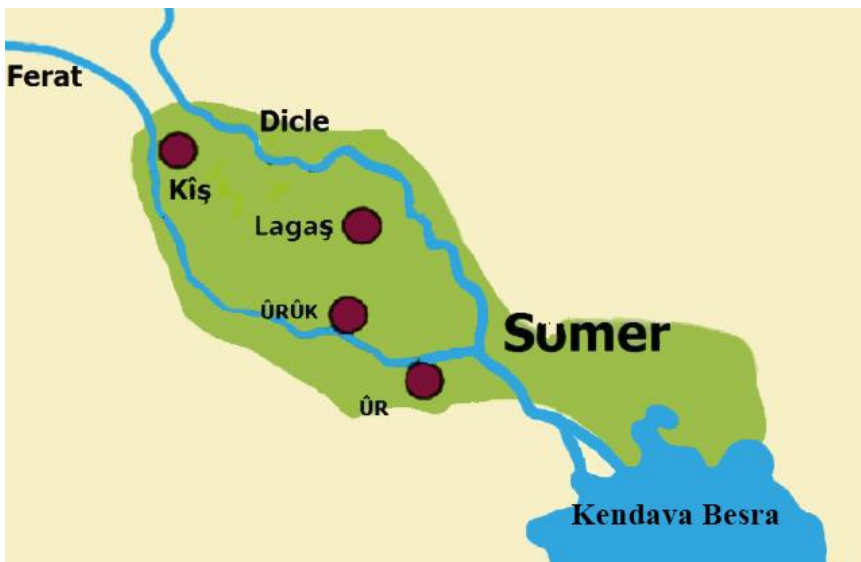
Li gorî hinek lêkolînan, Sumer navê herêma, an jî erdnîgariyê ye. Ji komên civakî yên li ser wê xakê dijiyan re, Sumer dihat gotin.

Sumer yek ji komên civakî yên ku li Mezopotamyaya jêrîn dijiyan. Li rojhilat û bakurê Sumeran komên Aryen hebûn û li rojava û başûrê Sumeran komên Semîtîk jî hebûn. Çand û zimanê Sumeran bi giranî li gorî van herdu çandan hatine bikaranîn; ango Sumer sentezeke Samîtîk û Aryenan e.

Bajarê Ûrûk, Ûr, Nîpur, Lagaş û Erîdo ji bo Sumeran pîroz bûn. Xweda û xwedawendên wan ên mezin û balkêş Enlîl, Enkî û Înana bûn.

Weke tê zanîn şaristaniya yekem di dîrokê de, şaristaniya Sumeran ne. Sumer, yekemîn komên civakî yên xwedî dîroka nivîskî ne û yên ku dewlet damezirandine. Dewleta xwe ji zîgûratên ku weke mala xweda radighandin, ava kirin.

Hemû berhemên mirovahiyê yên beriya wê demê hatine çêkirin û vedîtin, ji bo xwe bi kar anîne. Hem li pêş xistine, hem jî xistine bin xizmeta xwe. Beriya Sumeran komên civakî bi awayekî komînal bi hev re dijiyan, lê di dema Sumeran de derbasî têkiliyên desthilatdariyê dibin. Ev bi bandora têkiliyên

serdest û bindest, li pêş dikeve. Beşeke serdest derdikeve holê, berhema zêde dixê destê xwe û beşên civakî yê din tên bindestkirin.

Avakirina mîtolojiya xwedayan:

Sumeran gelek çavkanî û mînakên dema Şoreşa Neolîtîkê yê çanda xwedawendan girtine û mîtolojiyên xwe li ser ava kirine û mîtolojiyên berê li gorî xwe guhertine. Bi alîkariya van çîrokan cudahiya di navbera mirov û xwedayan de pir kûr dibe. Rahibên Sumeran ji bo sîstema xwe ava bikin, bi zimanê mîtolojîk û bi baweriya mirovan, xwe bi civakê re didan pejirandin. Her wiha kiryarên xwe jî bi navê xwedayê jor dikirin. Weke sazûmaniya pîroz a xweda, koletiyê diyarî mirovan dikin. Di encamê de mirovan jî bi wan bawer dikirin, her kes ev mîtolojiyên Sumeran, weke fermana xweda digirin dest û kes li dijî wan dernediket.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

- 1- Sumer kî ne?
- 2- Bajarên Sumer ên pîroz dûrêz bike.
- 3- Rahibên Sumeran ji bo avakirina sîstema xwe, çi dikirin?
- 4- Çima jiyana komînal di dema Sumeran de hat tune kirin?

WANE 3

DI DEMA SUMERAN DE ZAYENDPERESTIYA

YEKEM

Tê zanîn ku beriya Sumeran Şoreşa Neolîtîkê hatibû jiyîn. Sumeran li ser hilberînên jinê xwe saz kiribûn. Çandinî, kedîkirina lawiran û avakirina gundan ji wir girtibûn; ji wir fêrî çêkirina alavên xwarinê û aşê genim jî bûbûn. Heya wê demê berdewamkirina jiyanê, ji aliyê jinê ve dihat meşandin.

Di dema Sumeran de cara yekem malên xerab hatine vekirin. Jin bi hemû berhemên xwe tê desteserkirin û kolekirin. Laşê jinê di van perestgehan de tê bikaranîn. Ev jî, weke fermana xweda tê destnîşankirin. Di encamê de sîstema bavixsalarîyê li pêş dikeve.

Berhemên Sumeran:

Gelek vedîtin û berhemên Sumeran ên ku ji dîrokê re mane, hene. Ev vedîtin her çi qasî hişmendiya dewletî ava kiribin jî, heya niha tên bikaranîn. Gavên pêşketî di dema sumeran de:

1. Afirandina nivîsê: 3.500 B.Z Sumeran nivîsa mîxî afirandine. Ev nivîs bi rêya tabloyan gihîştîye ta roja me ya îro.
2. Şopandina stêrk û tevgerên asîman hatin pêşxistin.
3. Ji bo pêwîstî û hesabên rojane, bîrkarî hat pêşxistin.
4. Sumeran salname û endizyarî li pêş xistine.

Tevî hemû sûdên ku ji hêla Sumeran li mirovahiyê hatiye kirin, lê hin xalên wan yê ku sîstema xwezayî dane guhertin û ziyan li civakê kirine jî hene, weke:

Şêrên bibask yek ji berhemên Sumeran

1. Dewlet û saziyên dewletî ava kirine.
2. Mewda (mulkiyeta taybet) di dema Sumeran de berfireh bûye û dewlet jî li ser xwedîtiya taybet ava bûye.
3. Kolekirina mirovan hatiye pêşxistin.
4. Cara yekem zagonên nivîskî di dema Sumeran de li ser ber, kevir û zinaran hatine nivîsîn. Zagonên bi navê Ûnamû bûne bingehê zagonên din.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

- 1- Di dema Sumeran zayendperestî çawa li pêş ketiye?
- 2- Berhemên Sumeran ên ku sûd li mirovahiyê kirine binîvise.
- 3- Guhertinên ku di dema Sumeran de, di civakê de çêbûne, çi ne?

WANE 4

ŞARISTANIYA EKADAN (2.350-2.150 B.Z)

Di sala 2.350`yê B.Z de hatiye avakirin. Sînorê şaristaniya Ekadan ji kendava Besrayê heya Anatoliyayê, ji welatên Îlamê heya Deryaya Spî ye. Ekad, bixwe ji nijada Samîtîk in û ji zimanê Sumerî bandor bûne.

Bingehê şaristaniya xwe ya navendî ji çanda Elubeydî girtine û piştê şaristaniya Sumeran rûxandine. Artêşa yekem a herî mezin di dîrokê de ava kirine.

Di dema Ekadan de li şûna hêza olî, hêza artêşê li pêş ketiye. Dema qiralxwedayan, an jî qiralrahiban bi dawî bûye û di dîrokê de cara yekem, qiralê bi navê Sargon imperatoriya xwe radigihîne. Şaristaniya Ekadan, pergala imperatoriya dagirkeriyê ya yekem e. Qiral Sargon di dîrokê de xwe weke dagirkerê herî mezin radigihîne û pesnê xwe bi van gotinan dide:

"Tu kes nikare mîna min bajarên bi dest bixê û qiralê ku dikare bibe hemta û hevrêkê min, bila qada ku min zêft kiriye, bi dest bixê".

Sargon

PIRSÊN NIRXANDINÊ

1- Ekadan, çanda xwe ji ku girtine?

2- Hevokên rast bi (✓) û yên şaş bi (x) nîşan bike:

Ekadî ji nijada Arî ne. ()

Qiral Sargon xwedî dewleteke biçûk bû. ()

Di dema Ekadan de li şûna hêza olî, hêza artêşê pêş ketiye. ()

WANE 5

ŞARISTANIYA BABILAN (2000-550 B.Z)

Gelê Babil ji nijad û çanda Samîtkî ne. Di salên 2.000'î de yê B.Z, ji Biyabana Erebanê tîr bakurê Sumeran û li nîveka Mezopotamyayê cîwar dibin. Çand û zimanê wir zêdetir nêzî çand û zimanê Aryenî ye. Nexşe û rewşa erdnîgariya wê demê, weke Iraqa îro ye. Ji hêla huner û zanistê ve bandora Babilan li ser şaristaniyên rojavayî hebû û ev yek di rêya bazirganiyê de li pêş ketiye.

Qiralê wan Hemorabî bi hêz û navdar bû. Babil, bi zagonên ku wî nivîsîne (Zagonên Hemorabî) hatiye nasîn. Zagonên Hemorabî yê ku li ser navê xweda tîr gotin, di bingeha xwe de zagonên sezayê ne. Sezaya ku nivîsiye wiha ye: Çav bi çav e û diran bi diran e... Lê ev zagon li ser civakê pir ziyar kirine. Tevî ku tîkiliya zagonan bi maf û dadê re jî heye, lê ermanca wê ya sereke parastina desthiladariya dewletê ye.

Mînakek ji zagonên Hemorabî: Ger ku gayê kesekî bê dizîn divê gayek jê re vegere, lê ku gayê Hemorabî bê dizîn divê 10 ga li Hemorabî veqerin, an jî wê bê bidarvekirin. Tevî hemû pêşketinên zanistî yên ku Babil di wê demê de navenda wê bû, desthiladariyeke navendî lê dihat meşandin. Li himber vê desthilatdariya navendperest, civakê gelek zilim û zordarî dikişand. Di van demên aloz de kesayetên xwedî taybetiyên balkêş ji nava civakê derdikevin heta ku civakê ji vê rewşê rizgar dikin. Di dema Babilan de, kesayeta Hz. Birahîm derket holê.

Qîsara Babil

Şoreşa Hz. Birahîm li himber qiralxwedayan:

Hz. Birahîm li Rihayê ji dayîk bûye û bi têkoşîna xwe, derbeyên gelekî mezin li pergala Sumer û Babilan daye. Van pergala nûnertiya şaristaniyên navendî yên dema xwe kirine.

Girêdayî pergala Sumer û Babilan, li Rihayê sazûmaniya Nemrûd (qiralxweda) hebû. Li hemberî nûnerê şaristaniya navendî ya li herêma Nemrûd, di bin pêşengiya Hz. Birahîm de têkoşîn hat meşandin. Ev têkoşîn, hem li ser bingeheke nijadî, hem jî di çarçoveya kevneşopiya pêxemberan de pêk hat. Di encama vê têkoşînê de, pûtên ku nûnertiya hişmendiya pergala qiralxwedayê dikirin, hatin şkandin.

Şerê hişmendiye:

Hz. Birahîm, beriya her tiştî bi êrîşkirina ser hişmendiya heyî û avakirina hişmendiyeke nû, dest bi kar kir. Li himber pûtên ku weke nûnerên Qiralxwedayan û mîtolojiya ku di kesayetiya xwedayan de hêz dide pergala dewletê têkoşîn kiriye. Hz. Birahîm şevêkê radihêje gurzê xwe û hemû pûtan dişkîne. Bi vî awayî, dest bi têkoşîna xwe dike.

Bidawîkirina qurbankirina mirovan:

Hz. Birahîm şoreşeke din ji bo rizgarkirina mirovan ji qurbankirinê li dar xist. Di wê demê de mirov ji bo qiralxwedayan dihatin serjêkirin. Lê Hz. Birahîm li himber Nemrûd rawestiya û li şûna qurbankirina mirovan, beran kir qurban. Bi vî awayî, dawî li qurbankirina mirovan anî. Ev yek bi renekî olî tê ravekirin, lê em bi renekî dîrokî digirin dest.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

1. Qiralê Babilan ê bi nav û deng kî ye û bi çi tê nasîn?
2. Şaristaniya Babilan, bi çi navdar bû?
3. Gelo zagon ji bo civakê ye yan li dijî civakê ye? Binirxîne.
4. Têkoşîna Hz. Berahîm, li himber çi sîstemê bû?
5. Dema ku Hz. Birahîm beran kir qurban, çi diyar dike?

WANE 6

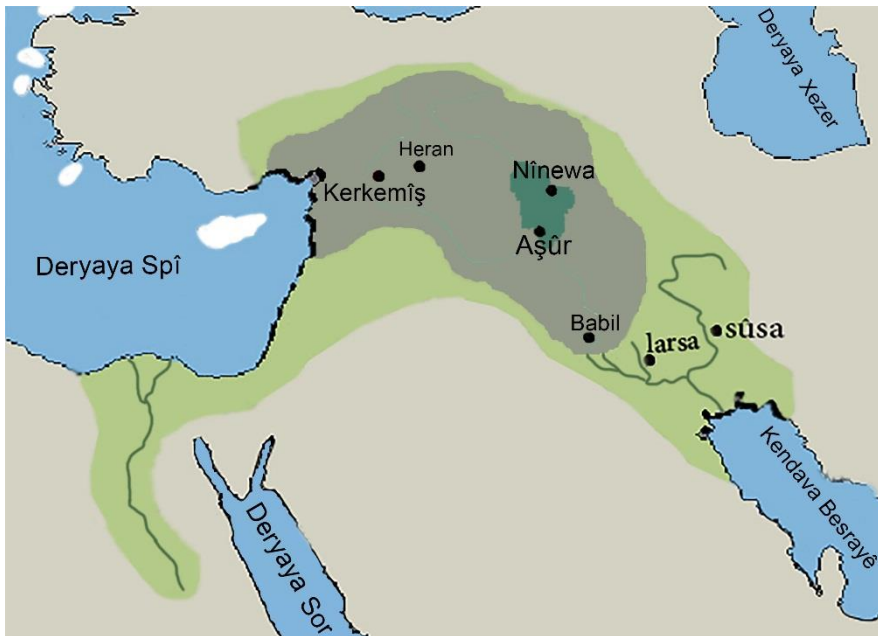
ŞARISTANIYA AŞÛRAN (2.000-612 B.Z)

Aşûr ji nijada Samîtk in. Di 2.000`ê B.Z de li Mezopotamyaya jorîn li rex Dicle û Feratê bi cih bûne. Navenda Aşûran Neynewa ye. Li başûrê wan Babil û li bakurê rojhilat Kasît hene. Li aliyê din Mîtanîyan cihê xwe girtine.

Di dema şaristaniya Aşûran de bazirganî û ramiyê di yek destî de tînin komkirin û avakirin. Ji gelek çandan sûd girtine. Çanda Elubeyd, Sumer, Ekad û Babilê ji bo çanda wan dibê bingeh.

Imperatoriya Aşûr ji aliyê dagirkeriyê ve, hişmendiya Sargon bingeh digire, ango zext û zorê li gelên herêmê dike. Mînaka wê ya ku hatiye vedîtin, belgîyên qîral Aşûrbaniibal ê ku dibêje: "Min keleh ji qehfên mirovan ava kiriye".

Ji ber vê zordariyê, ji aliyê gelên herêmê ve, konfederasyonêk tînin avakirin. Bi destê konfederasyona ku ji gelên herêmê pêk dihat (Med, Babil, Urartu, Îskît...) di sala 612`yê B.Z de desthilatdarên imperatoriya Aşûriyan tînin rûxandin.

Dîmeneke Aşûran

PIRSÊN NIRXANDINÊ

1. Aşûr kî ne?
2. Ji aliyê hişmendiyê ve imperatoriya Aşûrê çawa bû?
3. Konfedrasyona gelan li ser çi bingehê ava bû?

WANE 7

ŞARISTANIYA MISIRÊ

Çemê Nîlê ji başûr Rojhilatê Efrîqayê derdikeve û heya Deryaya Spî diherike. Ev çem çavkaniya jiyana çanda Misirî ye. Li Bakurê Misirê, Deryaya Spî û li rojhilatê wê jî, Deryaya Sor cih digirin. Di navbera parzemînên Asya, Ewrûpa û Efrîqayê de cih digire. Ji hemû berhemên çand û zimanên herêmê sûd girtiye.

Şaristaniya Misirê ji 4.000 heta 3.000`ê B.Z li pêş ketiye. Hin jêmayiyên xwe, ji çanda xwedawendiyê ya dema Neolîtîkê girtiye û hin jêmayiyên xwe jî ji Sumeran girtiye. Sazîbûna hiyarerşiya desthilatê navendîtir bûye. Bi qasî 30 xanedanan ava kirine û bi şeweyên eyaletan hatine birêvebirin. Bi demê re du şanişîn ava bûne, ya bakur û ya başûr, lê qiralê başûr (Mîna) di 3.200 ê B.Z de her du şanişîn kirin yek û serdema xanedanan li Misirê dest pê kir. Misiriyan zimanê Qiptî bi kar anîne û heya niha wî zimanî bi kar tînin. Koledarî di dema Şaristaniya Misirê de pir zêde li pêş dikeve. Bi hejmareke pir mezin, mirov hatine kolekirin. Bi taybetî, di çêkirina pîramîdan de bi deh hezaran mirov hatine bikaranîn. Di dîrokê de bi qasî Sumer, Ekad, Babil û Aşûran, Misir jî di derketina pergala koledariyê de bi bandor bû.

Di dîroka Misirê de bawerî cihekî pir girîng digire. Çanda rewanî ya mirovahiyê, di dema Şaristaniya Misirê de ji bo kolekirina mirovan hatiye bikaranîn. Di dema koledariyê de mirov weke koleyên qiral hatine pênasekirin. Mirov koleyên qiral û xwedaqiralan in (ji qiralên Misirê yên vê demê re firewn tê gotin. Firewn tê wateya mala xwedê. Firewn ne navê kesekî bi tenê ye, bi giştî qiralên Misirê bi navê firewn tên binavkirin.

Ew çî bibêjin divê weke wan bikin, mirov nikarin ji bo xwe bihizirin û tev bigerin. Xwedaqiralan azadî û hizirîn qedexe kirine. Bi hezarê salan sîstema koledariyê li ser mirovan hatiye meşandin û pêşxistin. Êdî mirovan pê bawer kiriye. Di dîroka Misirê de li ber çemê Nîlê şaristaniyeke pir mezin tê avakirin û pêşxistin. Lê belê, hişmendiya xwedaqiralan a koledar, nahêle ku her kes wekhev bijîn, ji ber vê çînîti li pêş dikeve û berhemên civakê yê zêde tî desteserkirin.

Rêya Kernek

Çand û huner li Mesirê:

Peykerê herî mezin ê wê demê peykerê Ebulhol e.

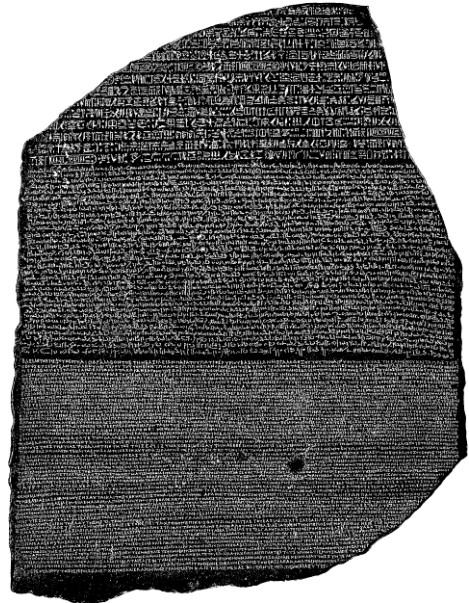
Ev bixwe avahîsazî û hunera wê demê diyar dike. Her wiha, çêkirina pîramîdên qiralxwe-dayan, ji avahîsazî û hunera hemû deman balkêştir e. Lê belê, ev berhem li ser keda koleyan, ava bûne.

Ebulhol

Zanist li Misirê:

Misir di qada zanistê de gelekî pêşketî bû. Di vedîtina hejmar, bîrkarî û geometrîkê de gelek tişt li pêş xistine. Di dema şaristaniya Misirê de avahîsazî, bijîşkî, çandinî, lawirvanî, stêrnasî û zimanên cuda mîna: hîrogilîfî, hîratîqî, qiptî hatine lipêşxistin û li ser Kevirê Reşîd hatiye vedîtin. Hejmarên meh, roj û heftiyan zelal kirine. Salnameya Misirê ya wê demê, heta niha tê bikaranîn. Ji aliyê Yûnan û Romanan ve jî, hatiye bikaranîn.

Kevirê Reşîd

PIRSÊN NIRXANDINÊ

1- Bersiva rast hilbijêre.

A- Salnameya ku Misiriyên bi kar aniye:

- a- Ya rojê bû
- b- Ya heyvê bû
- c- Ya zayînê bû

B- Yekîtiya Misirê di dema:

- a- Qiral Mîna de bû
- b- Qiral Amûn de bû
- c- Qiral Exnatûn de bû

C- Zimanê Misirê yê kevin :

- a- Zimanê latînî ye
- b- Zimanê qibtî ye
- c- Zimanê erebî ye

2- Di dema xwedaqiralan de rewşa mirovên Misirê, çawa bû?

3- Misirê çavkaniyên şaristaniya xwe ji ku girtine?

4- Pêşketinên zanistî di dema Misirê de, diyar bike?

WANE 8

Hz. MÛSA

Piştî Hz. Birahîm, pêvajoya civaka Cihû li Misirê sêsed sal di nava zor û astengiyan de derbas kiriye. Serpêhatiyeke tijî zor û zehmetî li himber sîstema navendperestiyê, jiyaye. Li Misirê, firewnan civak kole kiribûn û ji bo berjewendiyên xwe ew bikar tanîn. Rêbertî û pêxembertiya Hz. Mûsa, bi têkoşîneke nû ji bo avakirina netewekê bi koçberiya wî ji Misirê, dest pê dike.

Hz. Mûsa, hozên Ibraniyan di bin yek netewê de kom kirin. Ji bo pêkanîna wê, hewil daye ku afirandina nasnameyeke îdeolojîk a netewî, çêbike. Li gorî ku tê nasîn, koça ku di sed sala 13'yê B.Z de dest pê kiriye, ji 12 hozan pêk dihat.

Di nava pêxemberan de, yê ku herî zêde bi civaka xwe ve mijûl bûye, Hz. Mûsa ye. Hz. Mûsa pir ji bo nûkirina civaka xwe xebitiye. Hewil daye ku mirov ber bi rêya rast ve bibe û wî bi sincên pak girê bide.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

1. Rewşa civaka Cihû li Misirê, binirxîne.
2. Di nava pêximberan de yê ku herî zêde bi civakê mijûl bûye Hz. Mûsa ye, Lêkolîn bike.

WANE 9

ŞARISTANIYA ÇÎNÊ

Çîn li başûrê rojhilatê parzemîna Asyayê ye. Welatekî xwedî xakeke pir berfireh e. Ji nîvî zêdetir xaka vî welatî bi taybetî rojavayê Çînê, bi zozanên bilind û çiyayan hatiye dorpêçkirin. Du çemên girîng di nava Çînê re derbas dibin:

Huangho (Çemê Şîn) û Yangtsî (Çemê zer) ne.

Çîn yek ji şaristaniyên navendî yên herî kevin e. Fosîlên mirovan ên dema paleolîtîkê li nêzî paytexta Çînê (Pekîn) hatine dîtin. Di 4.000`ê B.Z de çanda çandiniyê li Çînê li pêş dikeve. Di bingeha çanda çandiniyê de bandora çanda Aryenî lê diyar e.

Bedena Çînê

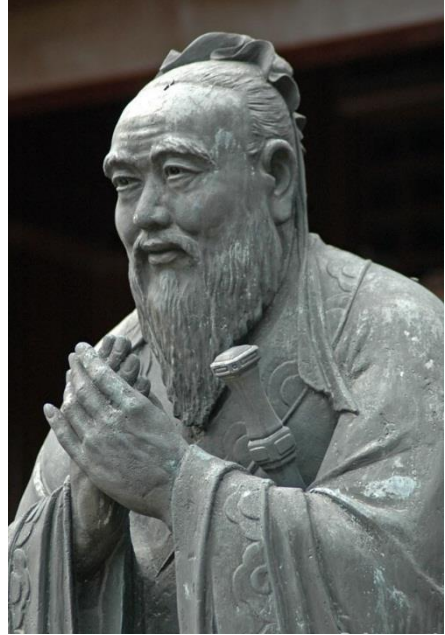
Di 3000`ê B.Z de birêveberiya ramyarî ya Çînê tê sazîkirin, imperatorî tê avakirin û 22 xanedanan desthilatdarî meşandine. Di şaristaniya Çînê de gelek berhemên ku hatine dîtin, ji bo mirovahiyê mane.

Berhemên Çînê:

1. Kaxez cara yekem li Çînê hatiye çêkirin û ximav hatiye bikaranîn.
2. Qalibên çapîkirinê hatine peydakirin.
3. Toza barûdê hatiye çêkirin û di şahîyan de hatiye bikaranîn.
4. Birinc cara yekê li Çînê hatiye çandin.
5. Hevrimêş hatiye vedîtin.
6. Werdek hatine kedîkirin.
7. Ji bo parastina xwe ji êrîşên derve, Çînê dirêjtirîn beden li ser rûyê cîhanê ava kirin û ji bo dîroka Çînê bûye nîşan.

Hişmendiya Çînê:

Ji hêla hişmendiye ve jî Çînê ramana Konfoşyos li pêş xistiye. Ramana Konfoşyos di bîngê xwe de, felsefeya sincî ye. Dema Konfoşyos derket, Çîn di nava şerê desthilatdariyê de bû, ji bo wê jî xwestiye di Çînê de aramiyê ava bike û ramana xwe li ser vî bîngê ava kiriye. Ramanên wî heya îro jî li Çîn, Korya, Japonya û derdora wan bi bandor in.

Konfoşyos

PIRSÊN NIRXANDINÊ

1- Hevokên rast bi(√)û yên şaş bi (X) nîşan bike:

a- Çîn li bakurê rojhilatê parzemîna Asyayê ye. ()

b- Bandora çanda Ariyenî li ser Çînê heye. ()

c- 4000`ê B.Z, birêveberiya Çînê tê sazkirin. ()

2- Berhemên şaristaniya Çînê, binivîse.

3- Ramanên Konfoşyos, binirxîne.

WANE 10

ŞARISTANIYA HINDISTANÊ

Hindistan li başûrê parzemîna Asyayê ye, nêvgeraveke pir mezin e û li ber Okyanosa Hindê ye. Li Hindistanê bilindtirîn rêzeçiyayên Cîhanê yê bi navê Hîmalayayê heye. Peravên Çemê Ganc û Hindosê xakên herî berhemdar ên Hindistanê ne, ji ber vê yekê pîroz hatine dîtin.

Şaristaniya Hindistanê di 3000`ê B.Z de li peravên Hindosê pêş ketiye. Du navendên girîng ên şaristaniya Hindistanê hene:

1. Mohenjadarô
2. Harapa

Ji bermahiyên Harapa û Mohenjadaroyê tê nasîn ku ji çanda Neolîtîk a Mezopotamyayê, gelek bandor bûye. Di heman demê de têkiliyên wan bi Sumeran re jî hebûn. Ev têkilî bazirganî bû, ew jî di rêya Okyanosa Hindê re pêk dihat û dibe ku weke mêtîngeheke bazirganiyê ya Sumeran li Hindistanê bû.

Di çanda Gancî de, Çemê Gancê pîroz e, ji ber vê baweriyê, serdana wî çemî û şuştina di ava wî de, weke nirx û erkekî olî ye. Bi vê şuştinê bawer in ku ji hemû kêmasî û gunehên xwe paqij dibin. Dema jiyana xwe ji dest didin, termên xwe dişewitînin û xweliya mayî li ser rûyê avê belav dikin.

Çemê Ganjê

Ji hêla hişmendiye ve, ramana Bûdîzimê li Hindistanê li pêş ketiye. Dema li Hindistanê Bûda derketiye, brahmanîzim serwer e. Bûda ji nav Brahmaiyyan derdikeve û li dijî wan hişmendiyeke nû li pêş dixê. Hişmendiya Bûda li ser bingehê felsefeya sinc, xweza, zanabûn û hizirandinê li pêş dikeve. Ramana Bûda heta roja îro jî berdewam e û li herêma Hindistan, Çîn, Japonya, Rûsya, Emerîkayê û hwd, bibandor e.

Bûda

PIRSÊN NIRXANDINÊ

1. Çima şaristaniyên kevin li peravên çeman pêşketine?
2. Hindiyan bi çi bawer kirine û çawa baweriya xwe pêk anîne?
3. Hişmendiya Bûda li ser çi bingehan ava bûye?

WANE 11

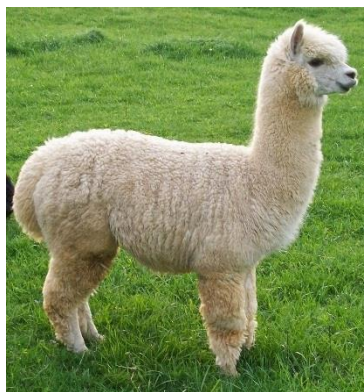
ŞARISTANIYÊN EMERÎKAYÊ

Şaristaniya Ênkayê:

Şaristaniyeke kevin e, li Emerîkaya Latînî li ser destê çerimsoran (gelê resen yê Emerîkayê) li ser qontarê çiyayê Endîzê, hatiye avakirin. Şaristaniya Ênkayê ji Mezintirîn Şaristaniyên Emerîkaya latînî ye û di roja îro de welatên Bolîvya, Pîrû, Ekwador, Çîlî û Arjantîn li cihê vê şaristaniyê ne.

Paytexta wan "Kisko" a ku navê "bajarê Roja Pîroz" lê hatiye kirin, bajarekî balkêş û tijî perestgeh û koşkên mezin e. Ênkayê bi kanzayên wekî zêr û zîv dewlemend e. Debara wan bi piranî di rêya çandiniya garis û kedîkirina lawirên mîna Lama û Êlbka re bû. Pirên ku Ênkayê ava kirine, pir balkêş in, ji ber ku ji hûnandina pel û şaxên daran çêdikirin û li cihên bilind dihatin hilawestin.

Lama

Ji ber dewlemendiya xaka wan bi taybet bi zêr, dagirkerên Spanyayî bi

ser de hatin, hemû berhemên vê şaristaniyê desteserkirin û dawî li vê şaristaniya kevinar anîn.

Şaristaniya Mayayê:

Yek ji şaristaniyên kevin ên ku bi destê Çermsoran li Emerîkaya Navîn, ava bûye. Nêzî sala 1800`ê B.Z li welatên ku îro bi navê Hindoras, Silvador, Gwatîmala û Meksîkê tên nasîn, ava bûye.

Bi avahîsazî û hunera xwe balkêş e, ev yek di qalibên nivîskî, seremîkên biwêne, mal, perestgeh û pîramîdên mezin yên ku ta niha weke berhemekî vê şaristaniyê ye, xuya dike.

Pîramîdên Mayayê

Tevî êrîşên dagirkerên Spanyayî, ev gelê kevinar tune nebûye ji ber ku çand û kevîneşopiyên xwe parastine. Her wiha zimanê mayayî heta roja îro bi milyonan pê diaxivin.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

1. Kê şaristaniya Ênkayê ava kiriye?
2. Çima êrîşên Spanyayî bi ser şaristaniya Ênkayê ve hatin?
3. Çima gelê Mayayê heta niha tune nebûne?

BEŞA PÊNCHEM

BERXWEDANA GELAN LI DIJÎ ŞARISTANIYA NAVENDÎ

- Hûrî
- Îlam û Gûtî
- Lûlû û Kasît
- Mîtan û Naîrî
- Urartu û Hîtî

(Kurd û Kurdistan)

Di tabloyên nivîskî yên ji pêvajoya Sumer, Ekad, Babil, Aşûr û Hîtîtan mayîn de, navên cur bi cur li kurdan hatiye kirin, hin ji wan ev in:

Gût, Kirt, Kurt, Kardaka û Kardox...
Piraniya van navan bi armanca pesindayîne li kurdan hatiye kirin.

Bi van navên ku bi kar tanîn, xwestine hêz-bûn, cengawerî û qehremaniya civaka kurd bînin ziman.

Di zimanê Sumerî de "kur" tê wateya çiya û paşgira "tî" girêdanê diyar dike. Bi vî awayî, peyva "kurtî" tê wateya gelên çiyayî.

Her wiha, civaka Lîdî ji bo civaka kurd, peyva "Gundwan" bi kar anîne, ev jî tê wateya "welatê gundan".

Aşûran jî navê "Naîrî" bi kar anîne, ango "gelê robaran".

WANE 1

BERXWEDANA GELÊ ARYEN

HÛRÎ

Gelê ku li rojavayê Çiyayê Zagros dijiyan, cara destpêkê bi navê Hûrî, di 3000`ê B.Z ji aliyê sumeran ve hatine binavkirin, lê li gorî lêkolînan, di salên 6000`ê B.Z de derketine holê.

Hûrî ji êlên Aryen in, di zimanê sumeran de Hûr ji erdnîgariyên bilind re tê gotin, lewma erdnîgariya çiyayî ya Mezopotamyaya Jorîn bi navê Hûrî hatiye nasîn.

Navendên Hûriyan ên sereke îro bi navên Riha, Mêrdîn, Amed, Kerkûk, Tilberak, Tilfexriyê, Çaxir Bazar, Orkêş û hwd, tên nasîn.

Li gorî hin şîroveyan, ên ku çanda Tilhelefê avakiriye, gelê Hûrî ye. Ji ber ku çanda çandiniyê bandoreke gelek xurt li herêmê kiriye. Zimanê hûriyî ji bo êlên Aryen zimanekî resen e. Li gorî lêkolînan zimanê kurdî jî koka xwe ji zimanê Hûriyî yê resen digire.

Gundekî Hûriyan

Ji 1600`ê B.Z û şûn de li heman erdnîgariyê Mîtan weke berdewamiya çanda Hûrî derketin.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

1. Hûrî kî ne, li ku jiyane û bandor li kîjan gelên derdorê kirine?
2. Hevokên rast bi (✓) û yê şaş bi (X) nîşan bike:
 - Çînê Til Helef ava kiriye ()
 - Mîtanî weke berdewamiya Hûriyan e ()
 - Hûrî ji gelê Semîtk in ()

WANE 2

ÎLAM Û GÛTÎ

1- ÎLAM

Îlam, li başûrê rojavayê Îranê weke welatekî kevin û şaristaniyeke dîrokî ye. Di dîrokê de, Îlam ji hêla çandî ve bi Mezopotamyayê re têkildar bû. Her wiha bi bandora desthilatiya Ekadan, fêrî nivîsa mîxî ya Sumerî-Ekadî bûn. Bi demê re dikevin bin desthilatiya Gûtiyan û piştê jî dikevin bin desthilatiya xanedaniya bajarê Ûrê ya sêyem.

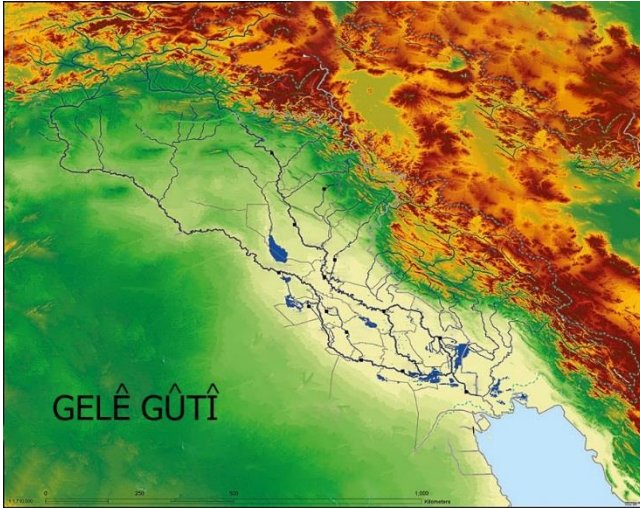
Piştî sedsala 13`yê B.Z, Îlamên ku dîsa bi hêz dibin, di dema

qîral Îtnuk Nahunte û Kutir Nahunte de, Mezopotamyayê dagir dîkin û gelek berhemên dîrokî bi dest dixin. Di dema herî bi bandor a Îlamiyan de, Neboxetnesirê babil, bi bidestxistina Sûsê (paytexta Îlam) dawî li desthilatiya Îlaman tîne. Îlam di sala 640`ê B.Z de dikeve bin desthilatiya qîralê Aşûr Aşûrbanîpal. Îlamiyên ku dikevin rewşa eyaleteke Împaratoriya Persan, ji vê dîrokê û şûn de em zêde rastî navê wan nayên.

2- GÛTÎ

Navê Gûtî di zimanê Sumerî de tê wateya gelê xwedî ga. Cara yekem navê Gûtîyan di belgeyên Ekadan de hatiye dîtin. Gûtî di navbera çiyayên zagros û Ava Zêyê de jiyane, navendên wan ên sereke ev in: Ganj Dara (Kirmanşah), Ûrbîlum (Hewlêr) û Harkar (Hekarî). Di 2700'ê B.Z de derdikevin pêş û di xakên biberhem ên Mezopotamyayê de bi cih dibin.

Şervanekî Gûtîyan

Ji salên 2500'î û şûn de, di nava êlên Aryen de hevgirtinek çêkirine û konfedrasyona êlan bi armanca xweparastinê ava kirine. Li beramberî êrîşên Sumer û Ekadê li ber xwe dane. Dema bihêz bûne jî êrîş li Ekadan kirine û imperatorya Ekadê hilweşandine.

Gûtî jî di warê çand û ziman de berdewamiya Hûriyan in. Pêşiyên Med û soranên îro ne. Di hunerên destan de pêşketî bûn, seramîkên ku bi wêneyan xemilandî çêkirine, her wiha ji sifir, zêr û zîv jî, gelek amûrên xemilandinê çêkirine. Êlên Lûlû, Îlam, Kîmaş û Erdêlayan ji konfedrasiyona wan qut dibin û ev qutbûn dibe sedema lewaziya Gûtîyan. Di vê qelsbûnê de xanedana Ûrê êrîşî wan dikin û di sala 2120'ê B.Z de wan têk dibin. Gûtî û êlên din dîsa jiyane di çiyayan de dibînin û berê xwe didin Çiyayên Zagrosê.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

1. Îlam di dema kîjan qiralên xwe de bi hêz dibin û çi dikin?
2. Bersiva rast hilbijêre:
 - A- Çanda Îlaman çanda
 - a- Semîtîkan e.
 - b- Aryenan e.
 - c- Sumeran e.
 - B- Paytexta Îlamê
 - a- Neynewa ye.
 - b- Ekad e.
 - c- Sûs e.
 - C- Gelê Gûtî jiyana xwe di:
 - a- Çiyayan de dibînin.
 - b- Daristanan de dibînin.
 - c- Çolistana de dibînin.
3. Gûtî, di zimanê Sumeran de tê çi wateyê?
4. Gûtîyan, desthilatdariya xwe çawa meşandine?

WANE 3

LÛLÛ Û KASÎT

1- LÛLÛ

Lûlû ji kokên Aryen in. Di sala 2.800`ê B.Z de, li ser dika dîrokê cih girtine. Xaka Lûlûyan ji başûrê Gola Êrmiyeyê dest pê dike û heta Gola Wanê dewam dike.

Lûlû her dem bi Ekad û Aşûrê re di nava şer de bûn. Ji ber wê Lûlû bi konfederasyona Gûtiyan re li hember hêzên şaristaniyê, yekbuna xwe çêdikin û dawî li desthilatdariya Ekadan tînin. Qiralê Lûlûyan Anûbanînî li ser zinarekî bi awayekî nivîskî serweriya Lûlûyan a li ser herêma Hîlwan û jiyana wan a hevpar a bi Gûtiyan re tîne ziman, di vê nivîsê de dibêje ku me bi saya xwedawend Înana qiralê Ekadan Naramsîn têk bir. Piştî jî Lûlû li hember Aşûrê, tev li konfederasyona Medê dibin.

2- KASÎT

Di dîrokê de bi navê Kasît, an jî Kasayî hatine nasîn. Di zimanê Sumerî de, Kasît tê wateya gelê hejar an jî karker. Ew yek ji civakên çiyayê Zagrosê bûn. Pêşiyên lorên Rojhilatê Kurdistanê ne.

Cara destpêkê Kasît li herêma Kirmanşahê hatine dîtin. Weke hemû civakên Zagrosê, niştecihên herêmê yên resen bûn.

Di dema qiralê dawî yê Babilê de ku jê re Samûrdîtana dihat gotin û li gorî belgeyên dîrokî, piştî ku Babil ji aliyê Hîtîtan ve tê talankirin, vedigerin welatê xwe yê li Rojavayê Feratê. Piştî vê bûyerê, li Babilê sazûmaniyêke din ji aliyê hemwelatîyên Babilê ve tê damezirandin. Ev sazûmanî, cardin rastî êrîşên Kasîtan tê.

Navê qiralê Kasîtan ê wê demê "Xandîş" bû. Di dema vî qiralî de Kasîtan welatê Sumerê ji destê qiralê wan ê dawî derdixin, bi vî awayî welatê Ekad û Sumeran bi navê "Kardunyas" digihînin hev. Ji vir û pê de ev sazûmanî bi vî navî tê nasîn.

Li Babilê desthilatdariya Kasîtan nêzî 400 salî berdewam kiriye.

Qiral Xandîş

Gelê Kasît di dîrokê de hebûna xwe berdewam dike. Dema Skender (330 B.Z) êrîş li Kurdistan û Îranê dike, li herêma zagrosê bi berxwedaniya Kasîtan re rû bi rû dimîne. Dîroknasên Helenî vê rewşê dinivîsin.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

1. Hevokên rast bi (✓) û yên şaş bi (X) nîşan bike:
 - Lûlû bi Gûtiyan re jiyana xwe dewam dikin. ()
 - Di zimanê Sumerî de Kasî, tê wateya gelê dewlemend. ()
2. Çima hevbendî di navbera Lûlû û Gûtiyan de çêbû ?
3. Rola Kasîtan a di pêvajoya Qiral Xandîş de, binirxîne.

WANE 4

MÎTANÎ Û NAÎRÎ

1- MÎTAN

Konfedresyona Mîtanan di destpêka 1.600`ê B.Z de, ji aliyê beşeke ji Hûriyan ve li bakurê rojavayê Kurdistanê tê damezrandin.

Di belgeyên Hîtîtan de, Mîtanî bi navê Xanîgalbat hatine binavkirin. Konfedresyona Mîtanan, ji bajarê Kerkemîş ê li peravên çemê Feratê dest pê dikir, ji başûr bajarê Heleb û Kerkûkê (Nûzî), ji bakur û rojava Hîtî, li başûr Aşûr û li rojhilatê wan jî hozên Hûrî cih digirin. Paytexta konfedresyona Mîtanan li deşta Rihayê bajarekî bi navê "Waşûkanî" (Serê Kaniyê) bû.

Komikên Hûriyan ên ku bi awayekî serbixwe jiyana xwe didomandin, li hemberî êrîşên civakên biyanî gelek caran dibûn yek û bi awayê konfederasyon, jiyana xwe berdewam dikirin. Di derbarê vê birêveberyê de, belgeyên nivîskî gelek in. Ev belge, bi zimanê hûrî hatine nivîsîn, wekî din di belgeyên nivîskî yên Hîtî, Misir û Aşûran de jî navê wan cihekî mezin girtiye.

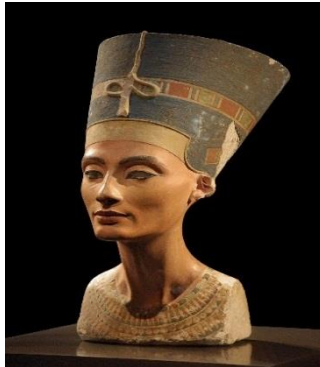
Di belgeyên dîrokî de navê 14 qiralên ji yek xanedanê hatine dîtin.

Mîtan, xwediyê şaristaniyeke di asta jor û pêşketî de bûn. Bandora wan a li Hîtût, Misir û Aşûran di belgeyên nivîskî de derbas dibe. Bi xwedîkirina hespan û çêkirina erebeyên cengê, tîr û kevanan navdar bûn.

Tîr û kevan, hesp û erebeyên cengê

Bi armanca ramyariyê, di navbera Mîtan û Misirê de, zewac çêbûne. Qiralîçeya Misirê ya navdar "Nefertî" jî, ji Mîtaniyan bû, heman peywendî bi Hîtûtan re jî hatibûn sazkin.

Nefertî

Şêrê Orkêş

Di 1250`yê B.Z de Desthilatdariya Mîtan li herêmê qels dibe û bêbandor dimînin.

2- NAÎRÎ

Di derbarê vê civakê û rola wê ya dîrokî de, belgeyên ji Aşûran mane, agahiyên didin me. Li gorî wê di sala 1.200`ê B.Z de, Aşûran bi wateya welatê "av", an jî "robaran", peyva "Naîrî" ji bo wan bi kar anîne. Naîrî weke berdewamiya Hûriyan tên naskirin. Piştî ku birêveberiya Mîtanana tê rûxandîna, Naîrî girîngiyê qezenc dîkin. Weke desthilatiyeke mezin nebe jî, weke konfederasyon, di dîrokê de cih girtiye.

Ji belgeyên ku ji demên kevin de mane, em têdigihin ku welatê Naîrî ji Dicle û Feratê dest pê dike û bajarên Amed, Xerpût, Dêrsim, çiya û herêmên Bedlîs û heya deverên derdora Zagrosê dirêj dibe.

Di sala 910`ê B.Z de leşkerên Aşûran êrîş birine welatê Kûtmaxê yê di navbera Dicle û Cûdî de cih digire û bi wan re şer kirine. Naîrî demeke pir dirêj li hemberî hêza herî mezin a cîhana wê demê Aşûran li ber xwe daye û welatê xwe parastine. Lê di encama êrîşên Aşûran ên li ser Naîriyan de di sala 900`ê B.Z de dawî li desthilatiya Naîriyan tê.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

1. Firehbûna xaka Mîtanan, ji her çar aliyan ve zelal bike.
2. Navê paytexta Mîtanan çi ye? Li ser nexşeyê cihê wê diyar bike.
3. Kê navê Naîrî li gelê Naîrî kiriye û tê çi wateyê?
4. Çima dagirkeran her dem berê xwe dane gelê Naîrî?

WANE 5

URARTU Û HÎTÎT

1- URARTU

Di zimanê Sumerî de Ur tê wateya gir an jî cihê bilind. Urartu jî tê wateya civaka welatên bilind. Di 900`ê B.Z de, dema ku desthilatdariya Naîriyan lewaz dibe, hêzeke din bi navê Urartu derdikeve qada dîrokê. Urartu berdewamiya Naîriyan in, zimanê wan Hûrî ye. Urartu hem weke welateke çiyayî hem jî bi navê xwedayê xwe Xaldî dihat nasîn.

Desthilatiya Urartuyê di salên 875`ê B.Z de, ji aliyê qiral

Sardûr ve hatiye damezirandin. Paytexta Urartuyan Tûşpa (Wan) bû. Qiral Sardûr ta ku xwe ji êrîşên Aşûran biparêze, Kelha Wanê ya ku heta roja me ya îro maye, ava dike. Li ser birceke kelehê ku bi navê wî tê nasîn, bi nivîsa mîxî nivîsek kolaye. Di nivîsê de qiral Sardûr xwe weke qiralê Urartu yê mezin

Bernameya Qiral Sardûr

daye nasîn. Bernameya xwe ya ramyarî rave kiriye û diyar kiriye ku desthilatdariya Aşûran napejirîne.

Di erdnîgariya Mezopotamya jorîn de rêyên bazirganiyê di navbera Rojhilat û Rojavayê de vekirine, heta roja îro jî hinek ji van rêyan tîn bikaranîn. Her wiha rêyên ku digihêjin serê çiyayan jî çêkirine. Urartu bi taybet di mijara coyên avdaniyê de gelekî pêşketî bû, bi dezgehên xwe yên avdaniyê berhemên xaka xwe zêde kirine. Her wiha di lawirvanî û bikaranîna kanzayan de jî pêşketî bû.

Urartu şaristaniyeke ku li ser bingehê çand û berxwedanê hatiye avakirin. Nêzî sêsed salî li hember êrîşên Îskît û Aşûran li ber xwe daye. Ji aliyê çandî, pîşesazî, çêkirina amûrên şer, çêkirina zîv û zêr, avahîsazî, çandinî û lawirvaniyê ve pêşketî bûn.

Gelê ermen û gelê kurd di nava vê şaristaniyê de gelên herî girîng bûn. Gelê ermen zêdetir bi pîşesazî, bazirganî û çêkirina zîv û zêr ve mijûl dibûn. Gelê kurd jî zêdetir bi çandinî û lawirvaniyê ve mijûl dibûn.

Urartu di sala 606`ê B.Z de, ji aliyê konfedresyona Medan ve tê rûxandin.

Pîşesaziya Urartuyê

2- HÎTÎT

Hîtît şaristaniyek e, di 1.900-1.200`ê B.Z de li Asyaya biçûk derdikevin qada dîrokê û desthilatiya herêmê dixin destên xwe. Terzê birêvebirinê weke terzê birêveberiya Sumeran bingeh digirin. Bi qasî ku navendeke bazirganiyê bû, ew qas jî li herêmê xwediye çavkaniyên kanzayan bûn, ku sûdeke mezin jê digirtin.

Beramberiya Babil, Aşûr û Misiriyên dikir. Di sala 1.595`ê B.Z de, Babilê dagir dikin û di sala 1.243`ê B.Z de jî, bi Misiriyên re peymanê Qadişê muhr dikin. Xwediye konfederasyona eşîran bûn û piştre, bi demê re guherî koledarî.

Di şaristanîbûna Anatoliyayê de, kedeke mezin a Hîtîtan heye. Ji ber pêwîstiya bi kanzayê, Hîtîtan bi Babil, Misir û konfederasyona Mîtanî re tim di rewşa şer de bûn. Bi taybetî komên civakî yên ji koka Ermenî kanzayên hesin û sifir bi kar anîne û ji şaristaniyê re bûne alîkarên herî mezin. Baweriya Hîtîtan xwe dispart mîtolojiya Sumer û komên civakî ên Aryen, ango baweriya wan bi xwedatiya sêlî (esman, erd û ax) dihat.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

1. Bersiva rast hilbijêre:

A- Urartu, tê wateya welatê cihê:

a- Bê av

b- Bilind

c- Nizm

B- Urartu bi têkçûna:

a- Medan re derdikeve

b- Sumeran re derdikeve

c- Naîriyan re derdikeve

C- Hîtît bi Misirê re peymanekê li dar dixin ew jî
Peymana:

a- Qadişê ye

b- Helebê ye

c- Wanê ye

2. Rola Qiral Sardûr di Urartuyê de çawa bû? Şîrove bike.

3. Hîtîtan çi kanza bi kar anîne?

BEŞA ŞEŞEM

DÎROKA MEDAN

- Konfedrasyona Medan
- Diyako û Firortîş
- Keyakser û Astiyag
- Dema Med-Pers
- Şerên Pers-Grek

WANE 1

KONFEDRASIYONA MEDAN

Dema ku Medan weke hozekê xwe birêxistin kirin û ketin nava rûpelên dîrokê de, Li herêmê desthilatdariya impiratoriya Aşûrê pir xurt û bi hêz dihat meşandin.

Ji sala 1300'ê B.Z û şûn de, Aşûr sîstema xwe ya koledariyê berfireh dikin û dibin hêza herî mezin. Aşûran bênavber êrîşên pir mezin li herêmên derdora xwe kirin. Ji ber dewlemendiya welatê Medya, êrîş li Medan zêdetir dibûn. Di encama êrîşên li ser wan hoz û êlan de, pir mirov dihatin kuştin û dest bi koçberiyê kirin. Di bin van mercan de hoz û êlên di herêmê de jiyana xwe di bin zor û zehmetiyan de derbas dikirin.

Ji Medan re du rê hatibûn hiştin an wê koletiyê bipejirînin an jî wê berxwedaneke mezin bidin destpêkirin. Hoz û êlên herêmê berxwedana mezin hilbijartin û dest bi şerê azadiyê kirin.

Sînorê Medan, li Rojava Mezopotamyaya jorîn, li başûr Kendava Besrayê, li Rojhilat welatê Partan û li bakur jî heya Deryaya Xezer cih digire.

Di konfederasyona ku hatî avakirin de, desthilatdarî tune bû, lê di demên dawî de weke pergalên hemdem, ber bi desthiladariyê ve diçû.

Bandora felsefeya Zerdeşt li ser Medan:

Ji hêla hişmendî ve, konfedresyona Medyayê li ser bingehê felsefeya zerdeşt ava bûye. Weke berdewamiya çanda Neolîtîkê ye, ji ber ku her du wateya jiyanê diparêzin. Berhemdariya lawiran, pîroziya şînatîyan, pîroziya dayîka xwedawend û girîngiya komên civakî, di dema şoreşa Neolîtîkê de jî hebûn û di baweriya Zerdeşt de jî, ev pîrozbahî hene.

Zerdeşt

Bêyî felsefeya Zerdeşt, pênasekirina konfedresyona Medan wê kêmbimîne. Ji ber ku cara yekem e ku li Kurdistanê hişmendiyek li ser bingehê welatparêziyê ava dibe. Êlên ku hatine gel hev ne tenê ji bo xweparastinê, lê belê ji bo vê ramana nû kom bûne û konfedresyon ava kirine. Mezinbûn û hêzbûna Medan bingehê xwe ji bawerî û felsefeya Zerdeşt digire.

Ahoramazda

Rêgezên felsefeya Zeredeşt:

1. Vîna azad.
2. Civaka bisinc.
3. Wekheviya jin û mêr.
4. Berxwedanî.
5. Rêzdarî li himber xweza û lawiran.
6. Kuştin û zilim guneh in.
7. Soz pîroz e.
8. Jiyana li ser dubendiyê ava bûye (Diyaliktîk).
9. Baş bihizire, xweş bibêje û rast pêkbîne.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

1. Sînore Medan li ser nexşeyê nîşan bike.
2. Ji ber çi sedeman konfedrasyona Medan hat avakirin?
3. Çima felsefeya Zeredeşt weke berdewamiya çanda Neolîtîkê tê pejirandin?
4. Felsefeya Zeredeşt di bingehê xwe de, felsefeya çi ye?
5. Rêgezên felsefeya Zeredeşt, çi ne?

WANE 2

DIYAKO Û FIRORTÎŞ

1- DIYAKO

Diyako weke damezrînerê yekem ê konfederasyona Medyayê tê nasîn. Di 751`ê B.Z de, di pêvajoya birêvebertiya Diyako de, welatê Medyayê weke hêzeke nû vejîn dibe. Med û êlên din ên pêşiyên kurdan, li derdora wî kom dibin.

Diyako girîngiyeke mezin dida dadê û birêveberiyeye baş dida meşandin. Ji bo parastina welatê xwe keleh dane avakirin û li dijêrîşên Aşûran rawestiyaye. Di dema birêveberiya Diyako de, di nava civakê de gelek pêşketinên berbiçav çêdibin. Diyako bajarê Ekbatanê (Hemedan) dike paytexta xwe û 53 salan birêveberiyeye serkeftî derbas dike. Piştî mirina Diyako kurê wî yê bi navê Firortîş cihê wî digire.

2- Firortîş (655 B.Z)

Firortîş di dema xwe de, hinek hozên Aryen ku ji aliyê rojhilat ve hatine, tev li konfederasyona xwe dike. Di heman demê de civakên Persan jî, bi birêveberiya xwe ve dide girêdan. Bi van pêşketinan, Med bi hêz û mezintir dibin. Firortîş ji rewşa erênî ya ku derketiye holê sûdê werdigire, serî natewîne û li hemberî Aşûran têkoşîna xwe radigihîne. Wî tu carî gefên ku Aşûran li welatê wî dikirin nedipejirand.

Pêşveçûnên ku li welatê Medya û di nava gelên Medan de çêdibin, bala Aşûran jî dikişînin ser xwe. Rewşa ku derketiye holê, ji bo Aşûran metirsiyek dida çêkirin. Ji ber vê û ji bo ku Aşûr vê metirsiyê ji holê rakin, êrîşên pir mezin dibirin ser Medan.

Di van êrîşan de, di navbera Aşûr û Medan de şer tê destpêkirin.
Di vî şerî de Firortîş û piraniya serokên êlên Medan ji aliyê
Aşûran ve tîn kuştin (633 B.Z).

PIRSÊN NIRXANDINÊ

1. Damezirînerê yekem ê konfederasyona Medyayê, pergaleke çawa dida meşandin?
2. Firortîş li hemberî Aşûran têkoşîna xwe çawa radigihîne?
3. Hevokên rast bi (✓) û yên şaş bi (X) nîşan bike:
 - Firortîş damizrînerê konfedrasiyona Medan e.
 - Diyako girîngiyeke mezin dida dadê.
 - Zêdebûna êrîşan li ser Medyayê sedema wê hejariya wan bû.

WANE 3

KEYAKSER Û ASTIYAG

1. KEYAKSER

Piştî ku Firortîş di şerê Aşûran de tê kuştin, birayê wî Keyakser şûna wî digire û birêveberiya Medan dikeve destên wî. Keyakser femandarekî baş, birêveberekî hişyar û zana ye. Keyakser destpêkê, ji nû ve artêşa Medyayê birêxistin dike. Piştî têkçûna Firortîş, Keyakser pir encaman bi dest dixê û li gorî van encaman sazûmaniyeke artêşa Medan dide destpêkirin.

Keyakser hêzeke hemdem çêdike. Piştî tamamkirina perwerdeya leşkerî û sazûmaniya artêşê, li hemberî Aşûran dest bi xebatên hevkarîyê dike. Bi qiralê Babilê yê wê demê Nabopolasar re peymaneke hevkarîyê çêdike. Dema amadekarî tê bidawîkirin, di 1'ê Çileyê 615'an B.Z de bi artêşeke mezin dikeve rê. Bi artêşa xwe dikeve nava welatê Aşûran. Di demeke kin de bajarê Arabxa (kerkûk) dagir dike û ji bo tevgera xwe bajêr dike navend. Artêşa Medyayê ya di bin birêveberiya Keyaksar de, di sala 614 B.Z de berê xwe dide paytexta Aşûran (Neynewa), beriya ku bigihêje Neynewayê, bajarê Arbezî, yê li ser rêya wî, distîne.

Du salan piştî dagirkirina bajarê Aşûr (Şirqat) ango di 612`yê B.Z de, hêzên Med û Babil bi eniyeke berfireh ji sê milan ve êrîşeke mezin dibin ser paytexta Aşûran. Li gorî lêkolînan, Neynewa sê mehan dorpêçkirî ma û piştî cengeke pir dijwar, di 21`ê Adara 612`yê B.Z de, dikeve destên Medan. Ew roj ji bo gelê Med û gelên derdora wan dibe roja serkeftin û azadiyê; ji ber ku hêzeke weke Aşûran a ku pergala koledariyê di asta herî jor de dabû rûniştandin û azadiya gelan desteser kiribû, ji holê hat rakirin. Ev ji bo Med û gelên herêmê bû roja cejna Newrozê.

2. ASTIYAG

Piştî mirina Keyakser, kurê wî yê bi navê Astiyag cihê wî digire. Di dema Astiyag de di nava birêveberiya Medan de pir komplo û dek û dolab li pêş dikevin. Di dema birêveberiya Astiyag de tu pêşketin nehatin çêkirin, destkeftiyên heyî jî, nehatin parastin. Em dikarin bibêjin ku birêveberiya Medan di encama xiyaneteke navxweyî de têk çûye. Piştî têkçûna Medan, êlên Persan di bin birêveberiya Kîros de tîr sazûmankirin. Di dema birêveberiya Astiyag de fermandarê bi navê Harpagos xiyanetê dike û di encama vê xiyanetê de birêveberiya Medan bi dawî dibe (550-549 B.Z) û birêveberî dikeve destên Persan.

Li gorî dîroka Herodot, Astiyag ji Harpagos re wiha gotiye:
"Hey rezîl, te xiyanet li min kir, keyetiya min helweşand, qet nebe tu bi xwe li textê min rûniştana, hey te ev jî nekir qet nebe te keyatî bi destê medan ve berdana, çima te keyatî bi rezîlî bir radestî xulamê me Kîros kir"

Bandora Medan li şaristaniyên cîhanê:

Gavavêtina Medan pêngaveke girîng û dîrokî ye. Med ji bo nasname û netewa kurdan, weke pêşiyên wan tên nasîn. Heredot dema behsa Medan dike, wan weke gelê herî pêşketî dibîne. Di pirtûka xwe de dibêje: "**Pers û Grek şagirtên Medan in, ji Medan fêrî çanda Aryen a şoreşa çandiniyê bûne**".

Şaristaniyên Deryaya Îcê, Roma, Pers û Helen, bingehên xwe ji çanda Medan digirin û li ser vî bingehî jî, pêşketinên pir mezin ava dikin. Bi taybet şaristaniya Helen (Grek) çanda rojhilat derbasî rojava kirine û li ser bingehê vê çandê ji hêla hişmendî, huner, felsefe û hwd, de guhertinên pir mezin çêkirine.

Di milê leşkerî de gelekî xwedî çand û dîrokeke kevnar e, di heman demê de xwedî bingehê mezin bû.

Artêşa Medan ji çend beşan pêk dihat: siwar, peya, rimavêj, şûr, tîr û kevan. Her wiha xwedî sazûman û rêxistin bûn. Artêşa Medan li gorî rewşên asayî, awarte û hemdemî bû. Lê dema aramiyê, leşkerên wan bi giranî di nava hilberînê de cih digirtin.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

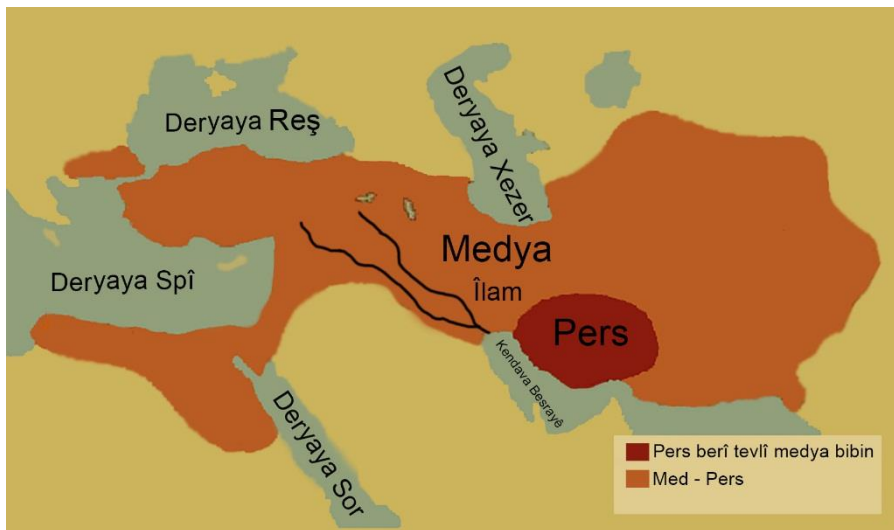
1. Keyakser, hêzeke çawa ava kir?
2. Medan, bi kê re hevpeyman çêkir û li dij kê rabûn ?
3. Di dema Astiyag de çima Med têk çûn û çawa destlatdarî ket destê Kîrosê persî de?
4. 21`ê Adara 612`ê B.Z, tê çi wateyê?
5. Heredot, çawa behsa Medan dike?

WANE 4

DEMA MED-PERS (550-330 B.Z)

Di 550`yê B.Z de, bi dawîlêhatina birêveberiya Medan re birêveberiya Persan tê avakirin, bi desthilatdariya Kîros re desthilatdarî derbasî xanedaniya Axmenîşan dibe.

Pers ji başûrê rojavayê Iranê ne, çand û zimanê wan aryenî ye. Her çi qas birêveberî ketibû destê Persan de jî, lê di aliyê çandê de Med xwediyê bandoreke mezin bûn. Di heman demê de, di milê leşkerî de, xwediyê sazûmaniyeke balkêşe in.

Ev taybetiyên Medan, bandora xwe li imperatoriya Persan dikir. Dema ku em imperatoriya Persan dinirxînin, pêwîst e weke dewama Medan were destgirtin. Imperatoriya Med-Persan li derdora sêsed salî, ji Misirê heta hundirê Hindistanê serdest dibe, ji sînore Çînê heta Nîvgirava Yûnanê, yekîtiya ramiyarî ya herî berfireh a demê pêk anîne. Her wiha Şaristaniya Yûnanê gelek hîmên xwe yên çandî, ji Med û Persan girtî ye.

Di milê leşgerî de Artêşa Persan pergala xwe bi rêxistinî li ser bingehê dabeşkirina artêşê weke yekîneyên leşgerî, tabûr, ketîbe û tûman ava kirine. Artêşa Persan piraniya xwe ji Medan pêk

dihat, hejmara wan nêzî 10.000 leşker bû. Leşkerên ku ji aliyê tektîkî û dispilînê ve yên herî baş hatibûn perwerdekirin, di van yekîneyan de cih digirtin.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

1. Sînorê imperatoriya Persan nîşan bike.
2. Bandora Medan li Persan ji kîjan milî ve bû?

WANE 5

ŞERÊN PERS Û GREKAN Û ENCAMÊN WAN

Imperatoriya Persan bi armanca sînorên xwe berfireh bike û serweriya xwe belav bike, her dem sînorên xwe ber bi derve berfireh kirine. Sînorên artêşa Persan, ji Hindistanê heya peravên Îceyê berfireh bûbûn û gelek netew ketibûn bin desthilatiya imperatoriyê.

Lê desthilatdariya li ser qadeke berfireh bû sedema ne aramiyê di navbera gelan de. Her wiha dibe sedema pêşketina serhildanan. Gelên ku di perava Îceyê de dijîn, bi alîkariya Grekan serhildan li dar xistin.

Di hinek ji van serhildanan de, bi ser ketin. Ev şer di salên 490`ê B.Z de çêdibin. Hêzên deryayî yên Persan hinek giravên Grekan ên di Deryaya Îceyê de, bi dest dixin û artêşa xwe di deşta Maratonê re derdixe bejahiyê. Li vê derê artêşa Grek û Persan tên pêşberî hev. Di vê deştê de, di şerê ku navê xwe ji vê deştê girtiye de, Pers li bin dikevin û ji qada şer vedikişin. Daryos ji bo ku tola vê şkestinê bistîne, dest bi amadekariyên şerekî nû dike. Di vê navberê de li Misirê serhildan çêdibin. Ji ber vê

sedemê, şerê ku amadekariya wî hatî kirin tê paşdexistin, li vê derê Daryos dimire. Artakserkesê kurê wî, dikeve cihê wî. Ew jî bi mebesta temamkirina şerê ku bavê wî jê re amadekarî kiribû, dikeve êrîşê. Bi vî awayî şerê duyem ê mezin di 480`yê B.Z de dest pê dike û di dawî de, ji ber kêmzanebûna wan di şerê deryayî de bi bin dikevin.

Şkestina Persan li deşta Maratonê, bandoreke mezin li wan kir. Şkestina imperatoriya ku heya wê demê bi çavê ku naşkê, lê dihat temaşekirin, bû sedema serhildana gelên di bin desthilatdariya wê de. Ev jî ji bo imperatoriye dibe despêka dawîlêhatinê.

Imperatoriya Persan ji vê dîrokê û şûn de, him bi him bi paş dikeve û teng dibe. Şerê dawî jî, ji aliyê Îskenderê Mezin ve di dîroka 331`ê B.Z de, li nêzî Hewlêrê di cenga Guagemala de dişke. Qiral Daryosê sêyem, tê kuştin û beşeke mezin a artêşa wî tune dibe, yê din jî, belav dibin.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

1. Imperatoriya Persan kengî, di kîjan şerî de û li ser destên kê tê şandin?
2. Bi çi çav wî li artêşa Persan dihat mêzekirin?

FERHENGOK

Kronolojî	Rêzkirina bûyeran li gorî dema qewimîna wan
Mîtolojî	Zanista efsane û destaneyan
Fosîl	Bermahiyên ku ji zindiyên destpêkê mane
Totem	Sembola baweriyê ya destpêkê ye
Bendav	Benda ku didin pêşiya avê.
Dîzik	Xilik, sindan, kûp ên ku ji bo av û xwarinê tên bikaranîn.
Kîl	Cureyeke axê ye bûye mîna kevir.
Gêç	Cureyek kevirê spî ye.
Mêtingeh	Cihê ku ji hêla hêzekê ve hatî dagirkirin.
Pîramîd	Ew avahiyên ku bi awayekî hiyararşî hatine girtin
Geometrîk	Hendese, endizyarî
Kelûpel	Tiştûmişt
hilawestin	dalqandin
Balinde	Firindeyên mezin
Marmarîşok	Marmarok, gimgimok
Kevîl	Çerm, postên lawiran
Hemta û hevrêk	Wekhev ,tiştên yan kesên mîna hev yan bi qasî hev.
Qiralîçe	Qirala jin
Sifir	Nihas, Kenzayeke zer e
keyatî	Paşatî, qiralî.

Belavkirina Waneyan Li Ser Sala Xwendinê

Hefî Meh	Heftiya Yekem	Heftiya Duyem	Heftiya Sêyem	Heftiya Çarem
Rezber			Dîrok çî ye û çîma em fêrî dîrokê dibin	Rêbazên lêkolîn û destgirtina zanista dîrokê
Cotmeh	Dîoka gerdûnê + civaka xwezayî	Paleolîtîk	Mezolîtîk+Neolîtîk	Navendên Neolîtîkê
Mijdar	hoz û êl + Giringiya Mezopotamiya	Aryen	Samîtîk	Şaristanî + Sumer
Berfanbar	Zayendperestiy a yekem	Ekad + Babil	Babil + Asur	Misir+Hz. Mûsa
Rêbendan	Lêveger	Nirxandina Werzê Yekem	Bêhinvedan	Bêhinvedan
Reşemeh	Çîn + Hindistan	Şaristaniyên Emerîka	Hûrî	Îlam û Gûtî
Avdar	Lûlû û Kasît	Mîtanî û Naîrî	Urartu û Hîtît	Med
Cotan	Diyako û Firortîş	Keyakser û Astiyag	Med-pers	Şerên Grek û Pers
Gulan	Lêveger	Nirxandina Werzê Duyem		